

Novim putovima u istraživanju Habsburške Monarhije

Ocjena Habsburške Monarhije nakon njene propasti i u doba hladnoga rata pedesetih godina zacijelo je pripadala »vrućim« historiografskim temama. S jedne joj se strane pjevala apologija kao »nužnom savezu nacija« ili čak »nadmacionalnoj« državi, a s druge je bila razvikana kao zlokobna »tamnica nacija«. U različitim varijantama postavljalo se pitanje koje su to političke »greške« i osobe skrivile njenu propast. Osuđivane su i cijele nacije: vladajuće — njemačka i mađarska — od povjesničara bivših »potlačenih« nacija, odnosno Mađari, Srbija ili Rusija od austrijsko-njemačkih povjesničara.

Od šezdesetih godina te su se suprotnosti znatno ublažile. Nestali su stari austrijski historičari i bivši austrougarski oficiri koji su tugovali za »dobrim starim vremenima«. Stasala je nova generacija austrijskih historičara širokog vidokruga, koja poznaje jezike nenjemačkih nacija bivše Monarhije, a sve se više okreće prema ispitivanju društvenih procesa pomoću kojih se zacijelo može bolje prići objašnjavanju karaktera stare Monarhije, nego postavljanjem politički obojenih i mitomanskih pseudoznanstvenih pitanja.

I historiografija nekadašnjih nenjemačkih nacija Austro-Ugarske doživjela je znatan uspon modernizacijom metodâ rada i kvantitativnim rastom obavijesti. Učestali su osobni prijateljski susreti historičara i znanstveni skupovi na kojima se tražio zajednički jezik pri nadvladavanju najupornijih mitova. Dakako, različitost mišljenja, nužna napretku svake znanosti, i dalje je postojala. No nestali su strastveni tonovi u diskusijama između povjesničara nacija s nekada suprotstavljenim pokretima. Tvrdokorne tradicije, koje uzrokuju suprotne interpretacije određenih povijesnih činjenica (npr. zbivanja 1848/9. u mađarskih i hrvatskih historičara), nisu više smetnja prijateljskoj suradnji.

Koji je onda značaj suvremenih rezultata istraživanja Habsburške Monarhije? O tome nam mogu mnogo reći tri prva sveska historije Habsburške Monarhije 1848—1918. koju izdaje Komisija za historiju Austro-Ugarske Monarhije (1848—1918) pri Austrijskoj akademiji znanosti uz sudjelovanje autora s raznih područja bivše Monarhije.¹

Povijest nastanka toga vrlo složenog pothvata vrlo je zanimljiva. Prvi impuls potekao je iz SAD a nikao je iz hladnoratovskog ugođaja pedesetih godina. Rockefellerova fondacija htjela je financirati međunarodni projekt istraživanja »nadmacionalne« Habsburške Monarhije kao »modela« i riznice iskustava za tada zamišljenu federaciju zapadnoevropskih država. Inicijativu je objeručke prihvatila austrijska službena strana prije sklapanja državnog ugovora. Takav

¹ Die Habsburgermonarchie 1848—1918, ur. Adam Wandruszka i Peter Urbanitsch: sv. 1, Die wirtschaftliche Entwicklung, ur. A. Brusatti, Wien 1973, s. 666; sv. 2, Verwaltung und Rechtswesen, Wien 1975, s. 791; sv. 3/I—II Die Völker der Reiche, Wien 1980, s. 1471.

je projekt mogao imati određenu ulogu u afirmaciji nove austrijske republike stvorene tek 1955. Brigu za taj posao preuzeo je na prvom mjestu Hugo Hantsch, profesor bečkog sveučilišta i apologet Habsburške Monarhije. Nakon uspostavljanja veze sa zainteresiranim povjesničarima iz SAD i nekih zapadno-evropskih zemalja, pojavila se 1959. »Komisija za historiju Austro-Ugarske Monarhije« pri Austrijskoj akademiji znanosti. No tada Rockefellerova fondacija više nije imala interesa da financira taj projekt pa se on počeo oslobađati političkih implikacija i približavati pravim, znanstvenim ciljevima.

Jedanaesti međunarodni kongres historičara u Stockholmu 1960. bio je u tom pogledu velika prekretnica. Tada je, naime, došlo ne samo do dogovora između povjesničara određenih zapadnih zemalja, nego se također pokazalo da »destaljinizacija«, bez obzira na sve poteškoće, omogućava suradnju između »zapadnih« i »istočnih« historijskih znanosti.² Korak dalje učinjen je na XII međunarodnom kongresu u Beču 1965. i na znanstvenim skupovima šezdesetih godina u povodu godišnjica Austro-ugarske nagodbe te početka i kraja prvoga svjetskog rata.³ Kad je riječ o ovom izdanju, važno je istaknuti da je spomenuta komisija Austrijske akademije počela od 1963. izdavati monografije većinom mladih historičara u svojoj seriji »Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie« pa je time dala izvanredan doprinos historijskoj znanosti.⁴ Do kraja 1980. izašlo je 19 svezaka. U SAD je John Rath pokrenuo 1960. »Austrian History News Letter«, od 1965. je to »Austrian History Yearbook« u kojem surađuju autori iz mnogih zemalja.

Moralo je doći do revizije prvobitnog plana koji se svodio na istraživanje nekih povijesnih činjenica posredstvom bečkog središta. Pala je odluka da se priredi izdanje koje bi se temeljilo na sintetičkim priložima, sažecima dosadašnjih rezultata. Dvojnost između prvobitnog i konačnog projekta vidljiva je zato u dosada izašlim svescima. Neki su prilozi naime rasprave, rezultati posebnog istraživanja autora, dok su drugi samo pregledi.

Nakon smrti H. Hantscha 1972. pročelnik komisije za historiju Austro-Ugarske Monarhije postao je sveučilišni profesor Adam Wandruszka a njen tajnik Peter Urbanitsch kojima zahvaljujemo za ovo izdanje.

U predgovoru prvom svesku Wandruszka kaže da se Komisija odlučila za naslov »Habsburška Monarhija«, jer naslov »Austro-Ugarska Monarhija« obuhvaća samo razdoblje nakon 1867, dok se u ovom izdanju govori o povijesnim činje-

² Pri tom je određenu ulogu imao i referat jugoslavenskih historičara na Stockholmskom kongresu: F. Zwitter, uz sudjelovanje J. Šidaka i V. Bogdanova, Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg, Beograd 1960. Slovensko izdanje: Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji, Ljubljana 1962.

³ Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867, Vorgeschichte und Wirkungen, ur. P. Berger, Wien-München 1967; Der österreichisch-ungarische Ausgleich 1867, ur. L. Holótk, Bratislava 1971; Austrian History Yearbook, sv. I—III, 1967.

⁴ Među tim knjigama spominjem rad A. Ableitingera o ustavnom problemu 1900. za ministra predsjednika Körbera (sv. 12), R. Knolla o tradiciji kršćansko-socijalne stranke do 1907 (sv. 13), H. Chmelara o vrhuncu iseljavanja iz Austrije 1905—1914 (sv. 14), K. Eberta o socijalnom zakonodavstvu Taaffeove vlade (sv. 15), F. Gottasa o Mađarskoj u doba liberalizma 1875—1890 (sv. 16), K. Vocelke o borbi austrijskih liberala za religiozne zakone 1868 (sv. 17), A. Mossera o industrijskom dioničkom društvu u Austriji 1880—1913 (sv. 18); Monike Glettler o programu i praksi politike prema nacijama

nicama do 1848.⁵ Izenađuje da u predgovoru nema ni riječi o načelima uređivanja ovoga izdanja. Nakon uvida u dosada izašle sveske, čitalac mora zaključiti da redakcija nema čvrstu koncepciju za kompoziciju cijelog izdanja, za određivanje ključnih problema i područja Monarhije koje u vezi s njima treba obuhvatiti, za usklađivanje pristupa i značaja obrade u različitim autoru u okviru iste problematske skupine. Redakcija je u pravu što ostavlja potpunu slobodu autorima s dijametralno suprotnim interpretacijama. Mislim, štoviše, da je bogatstvo i raznolikost rezultata upravo najdragocjeniji prilog ovih svezaka historiografiji a ne i poneko uopćavanje po svaku cijenu. Isto tako znam da je izuzetno teško okupiti autore i klečati pred njima, moleći ih da dovrše svoje radove u razumnom roku, a kamoli uskladiti njihove tekstove, od duljine do spiska problema koje je pod određenim naslovima trebalo obraditi, kad oni konačno, s golemim zakašnjenjem, stignu u redakciju. No bez obzira na sve te poteškoće, edicija obiluje i suviše velikim šarenilom pristupa pojedinih autora, nepotrebnim ponavljanjem u istom svesku ili u različitim svescima s jedne strane, a ispuštanjem bitnih problematskih područja s druge. U toku izlaženja prvih knjiga mijenjao se i koncept broja i sadržaja budućih svezaka.⁶ To je možda bilo nužno, jer je izdavanje »Habsburške Monarhije« dugotrajan proces, ovisan ne samo o iskustvima redakcije nego i o novim znanstvenim rezultatima i metodološkim koncepcijama.

Budući da je izdanje priređeno i financirano u Beču, glavni je interes posvećen teritoriju današnje Republike Austrije odnosno austrijskim Nijemcima, dakle i njihovoj koncentraciji u Češkoj i Moravskoj. Osim toga izdanje ima donekle »dualistički« značaj, jer mađarska problematika zauzima nakon austrijsko-njemačke najveći prostor. Izuzevši u trećem svesku o pojedinim nacijama, bogatstvo povijesnih oblika u Cislajtaciji i Translajtaciji ne dolazi dovoljno do izražaja. Praznine u izlaganjima nekih autora ne proizlaze samo iz toga što pojedini problemi nisu istraženi, nego su također posljedica ograničavanja na uže njemačko-austrijsko tlo. Iako okuplja autore različitih nacija, ovo izdanje nosi pečat razine i značaja suvremene austrijske historiografije i njezine šire društvene podloge. Treba shvatiti da su današnji Austrijanci ponosni na dostignuća austrijskih Nijemaca u modernizaciji i na njihov veliki prilog evropskoj kulturi uopće. Mislim da ta historijska svijest ima ulogu u suvremenim raspravama o tome jesu li Austrijanci zasebna nacija ili Nijemci. Valja posebno istaknuti da u ovim izdanjima nema ni traga »kulturtregerskoj« prepotenciji elite nekadašnje »vladajuće« nacije. Redakcija je strogo bdjela nad tim da ne povrijedi nacionalne osjetljivosti.⁷

⁵ Pretpostavljam da naziv »Dunavska monarhija« nije odbačen jedino iz geografskih razloga (Lombardija i Venecija izgubljene 1859, odnosno 1866, te Galicija, Dalmacija, Istra i Bosna i Hercegovina ne pripadaju »Dunavskom prostoru«) nego i zbog određenih asocijacija iz prošlosti. Termin »Austrija« upotrijebljen je u skladu s povijesnim značenjem toga pojma, tj. do 1867. za cijelu Monarhiju a nakon toga samo za Cislajtaciju. To načelno gledište nije sustavno provedeno.

⁶ Naslovi pojedinih predviđenih svezaka, navedeni u dosada izašlim svescima, različiti su kao i njihov broj. Čini se da će ih u svemu biti 10. Prema obavijestima u trećem svesku, slijede ovi svesci: Konfesije, Vanjska politika, Oružana moć, Ustavni život, Političke stranke i pokreti, Socijalne strukture, Kulturni život.

⁷ S naše se strane može redakciji prebaciti samo jedna netaktičnost. Imena gradova navedena su u jezicima svih nacija čiji su pripadnici u njima stanovali. Njemačko je ime na prvom mjestu, jer je to izdanje na njemačkom jeziku. Nije opravdano da su imena hrvatskih gradova navedena tako da je mađarsko ime uvijek prije hrvat-

Nesumnjiva je izuzetna korist ove edicije u tome što na istom mjestu obuhvaća brojne dosada neproučene ili parcijalno objavljivane bitne probleme. Ne treba posebno isticati koliko je to za nas važno. Ta u našim knjižnicama možemo naći samo neznatni dio danas već goleme literature o Habsburškoj Monarhiji. Za nas je izdanje zanimljivo i zato što većina autora primjenjuje postupke »socijalno-ekonomske« historije, tj. pokušava objasniti određene povijesne činjenice kao komponente širega društvenog razvoja. Ne treba isticati da smo u takvoj vrsti istraživanja povijesnih činjenica u 19. stoljeću deficitarni.

Valja napomenuti da je kvaliteta pojedinih priloga vrlo različita. Neki su članci sustavni i problematski, drugi su samo nizanje, ne uvijek dobro odabranih, obavijesti. Nastojala sam zato da čitaocima opširnije prikažem rezultate onih autora od kojih možemo crpiti nove spoznaje. Nisam, dakako, zaobišla ni one priloge koji mi se ne čine posebno važni za napredak historijske znanosti ali zato ilustriraju određene ukorijenjene ambijente, ugođaje i koncepcije. Suzdržala sam se od kritike nekih shvaćanja s kojima se ne slažem. Nisam suviše upirala prstom ni na neke atavističke tonove, jer ne želim da se prigovorom meni pred-baci našoj historiografiji da traži trunčicu u oku drugoga a ne vidi brvno u vlastitom oku.

I

Prvi svezak o gospodarskom razvoju uredio je A. Brusatti koji u predgovoru kaže da se duhovne, političke ili pravne situacije mogu shvatiti samo u interakciji sa socijalno-ekonomskim razvojem. Pitanje je zato koliko je prvi svezak solidni temelj za obradu i objašnjenje onih komponenata povijesnih procesa o kojima je riječ u kasnijim svescima. Već i predgovor upućuje na velike poteškoće urednika koji napominje da je zbog nedostatka važnih rezultata iz ekonomske historije austrijske polovice Monarhije trebalo obaviti niz pojedinačnih istraživanja, dok je za Ugarsku (zapravo za mađarsku privredu) bilo moguće sastaviti pregled na temelju prijašnjih specijalnih istraživanja. S obzirom na makroekonomski pristup, kaže Brusatti, trebalo je izostaviti posebna regionalna pitanja. Ipak priznaje da su važni aspekti gospodarskog kretanja ostali neobrađeni. Ispričava se time što neki pozvani suradnici nisu udovoljili svojim obvezama, pa je izostala suradnja s različitim geografskih područja, a uredništvo je moralo na brzinu spašavati ediciju. Mislim da je riječ prije svega o čehoslovačkim historičarima, jer u svesku nema posebnog priloga o pitanjima češke privrede. To je doista velika šteta s obzirom na njeno značajno mjesto u procesu modernizacije u Cislajtaciji.

Od četrnaest priloga, deset ih je posvećeno Cislajtaciji, po jedan Ugarskoj i Bosni i Hercegovini a samo dva govore o nekim općim problemima Habsburške Monarhije. Uredništvo je nastojalo dati obavijesti o najvažnijim područjima privrednoga rasta u Cislajtaciji: o ekonomskoj i financijskoj politici, o industrijskom razvoju, prometu, valutama i bankama, unutrašnjoj trgovini a na kraju i o razvoju ekonomske znanosti i ekonomske historije u Austriji. Pri tom čitalac

skoga (Agram, Zágráb, Zagreb; Karlstadt, Károlyváros, Karlovac). Ipak je Zagreb glavni grad Hrvatske, a ime Zágráb moglo se naći samo na željezničkoj stanici i na nezakonitim natpisima na uredima mađarske vlade.

ponekad dobiva dojam da je Cislajtaniya jedinstveno ekonomsko područje. Ako je svrha ovoga izdanja da se približi osnovnim povijesnim činjenicama »mного-nacionalne« Habsburške Monarhije, onda je ovim sveskom zacijelo propuštena prilika za temeljna objašnjenja koja ovise o privrednoj sferi. Goleme razlike u ritmu, volumenu i strukturi privrednoga rasta, pitanje zašto se »industrijska revolucija« ili ne kreće u pravcu izjednačavanja različitih početnih ekonomskih razina ili zašto takav proces, tamo gdje postoji, pojačava ekonomske razlike i nacionalne sukobe, dakle ne jača nego slabi unutrašnju homogenost Monarhije, a s time i mogućnost zajedničkog života njenih nacija, nije izdvojeno kao istraživačko pitanje. No u pojedinim radovima mogu se naći podaci koji ilustriraju određene elemente toga kretanja.

Uz ove kritičke primjedbe na račun redakcije valja uzeti u obzir i tipične poteškoće »strukturalne« historije što se ovdje izražavaju u nedoumici o tome koje komponente složenih povijesnih procesa objaviti u pojedinim svescima. Nemoguće je obratiti pažnju ekonomskim činjenicama samo u svesku koji se posebno bavi ekonomskim kretanjima. Povezivanje s privrednim komponentama nužno je za istraživanje svih razina povijesnog života. Tako se dogodilo da se ekonomske činjenice pojavljuju umjesto u prvom svesku u okviru opisa nekih nacija u trećem svesku, gdje ipak ostaju izolirane jedne od drugih.

U prvoj knjizi dakle nema usporedbi stupnjeva privrednoga rasta na različitim područjima Monarhije. Zato se velika pažnja pridaje usporedbama između Habsburške Monarhije (njezina najrazvijenijeg njemačko-češkog dijela koji određuje statistički prosjek) i ekonomski razvijenih zemalja zapadne Evrope i Njemačke. Zainteresirani se čitalac pita mogu li se pojedini prilozi u prvoj knjizi svesti na neki zajednički nazivnik. Mislim da je to moguće u najopćijim okvirima. Svi autori, naime, govore o komponentama »ekonomskog rasta«, odnosno »industrijske revolucije«, tj. o prijelazu tradicionalnih društava u moderna »industrijska« društva, o pretvaranju Monarhije iz »agrarne« u »industrijsku« zemlju. Pri tom autori daju različite odgovore na pitanje značenja ekonomskog rasta u Habsburškoj Monarhiji, zapravo njezina najrazvijenijeg dijela. Svi iznose obavijesti koje pokazuju da se na Habsburšku Monarhiju ne može primijeniti poznata teorija o stupnjevima ekonomskoga i društvenoga rasta W. W. Rostowa, koja je šezdesetih godina bila u središtu diskusije ekonomskih historičara i ekonomista. Prema Rostowu, glavni stupanj industrijske revolucije jest *take-off*, tj. start, nagli uzlet (kao aviona). Tada društvo prevladava sve zapreke i osigurava stalni privredni uspon u uvjetima naglog rasta investicija u proizvodnju. Stvara se jedna ili više industrijskih grana koje pokreću naglu privrednu i društvenu preobrazbu, a politički, društveni i institucionalni aparati podržavaju privredni rast kao trajnu strukturu.⁸ Autori ovoga sveska pokazuju da takav *take-off* ne postoji u industrijskoj revoluciji ni najrazvijenijih područja Monarhije.

Njihovi se rezultati temelje na teoriji A. Gerschenkrona o »relativnoj ekonomskoj zaostalosti«, što odgovara polaganim i dugotrajnim procesima industrijalizacije u razvijenijim dijelovima Monarhije gdje nema ni stagnacije ni nagloga rasta. Gerschenkron smatra da stupanj zaostalosti određuje osnovna obilježja procesa industrijalizacije u svakoj zemlji i da se njegove komponente bitno razli-

⁸ Za čitaoce koji ne poznaju teoriju W. W. Rostowa sažela sam njezin osnovni sadržaj prema francuskom izdanju: W. W. Rostow, *Les étapes de la croissance économique*, Paris 1963. Usp. kritiku njegove teorije u J. Purša, *Prümislová revoluce*, Vyyvoj pojmu a koncepcu, Praha 1973, 285–362.

kuju od strukture i ritma industrijalizacije u razvijenijim zemljama. Bitni impuls privrednom rastu u Srednjoj Evropi, dakle na srednjoj razini »zaostalosti«, dale su investicijske banke, dok je u Istočnoj Evropi državna pomoć imala glavnu ulogu u nabavi kapitala, jer je tamo ekonomska zaostalost bila najveća. To se vidi i na primjeru Austrije u kojoj su banke bile inicijatori industrijskog razvoja, dok je u Ugarskoj, nakon Austro-ugarske nagodbe, mađarska vlada provodila sustavno pomaganje industrijalizacije.⁹ Gerschenkron je također upozorio na to da stupanj zaostalosti određuje i ideologiju industrijalizacije izraslu iz želje da se dostignu razvijenije zemlje. Zato žestoka ideološka propaganda nastoji utjecati na kolektivni osjećaj manje vrijednosti i potaknuti volju stanovništva da se brže uključuje u proces ekonomskoga rasta.¹⁰

U svom prilogu o položaju Habsburške Monarhije u svjetskoj privredi N. Th. Gross posvećuje glavnu pažnju upravo problemu relativne zaostalosti Habsburške Monarhije, prije svega uspoređivanjem privrednog rasta u Monarhiji (u najrazvijenijim dijelovima Cislajtanije) i u Njemačkoj. Među uzrocima poteškoća industrijalizacije i polaganog privrednog rasta, autor ističe činjenicu da je bogata buržoazija (vjerojatno austro-njemačka) nastojala održati Monarhiju ali da su zato bile nužne brojne pretkapitalističke institucije. Pri tom su upravo interesi »nacionalnih« snaga, koje su održavale Monarhiju (dinastija, činovništvo, vojska, plemstvo i vrhovi katoličke crkve), bili ugroženi brzom industrijalizacijom. Proces industrijalizacije obilježen je dakle suprotnošću između političkih i privrednih ciljeva. Zato vrhovi Monarhije ne primjenjuju samo taktiku *divide et impera* kod pojedinih nacija, nego i kod klasa i društvenih slojeva. Izigravaju seoske interese protiv gradskih, bogatiju protiv sične buržoazije, kapitaliste protiv proleterata. Upozoravajući na to da se industrijalizacija i »nacionalizam« međusobno jačaju, Gross kaže da je Habsburška Monarhija jedina država u kojoj se privredni rast poklapa s opadanjem državne moći. Skupi pokušaji da se taj razvoj spriječi ulaze kao bitne komponente u splet uvjetovanosti polaganijeg rasta.

Autor tvrdi da visoke brojke rođenja, smrtnosti i iseljavanja, a pogotovu struktura zanimanja, pokazuju zaostalost austrougarske privrede još i na početku 20. stoljeća. Tada je udio poljoprivrednog stanovništva u Austriji pao ispod 60% (u Ugarskoj je, dakako, bio znatno viši). Gross misli da je to ipak zaostajanje iza Njemačke za pola stoljeća a iza Francuske čak za cijelo stoljeće. Pokazatelj privrednog rasta također je brza preobrazba strukture zanimanja koja se u Monarhiji polagano mijenjala.

Za ekonomski rast bitne su i strukturalne promjene u vezi s integracijom određene zemlje u svjetsku privredu. Zato Gross upozorava na slabu integraciju Austro-Ugarske u svjetsku trgovinu i njen neznatan udio u evropskoj industrijskoj proizvodnji. U evropskim razmjerima gustoća željezničke mreže bila je u Monarhiji znatna. No autor se nije pozabavio odnosima u gustoći željezničke mreže u pojedinim zemljama Monarhije.

⁹ Autori ove knjige nisu uzeli u obzir područja u kojima investicijske banke nisu pomagale modernizacije, odnosno pojavile su se tek nakon dugotrajnije usporene modernizacije u skromnom obliku, dok austrijske banke uglavnom nisu bile zainteresirane za investicije. To su ujedno bila i područja u kojima država nije pomagala »start« industrijalizacije kao u Hrvatskoj.

¹⁰ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge Mass. 1962.

Nakon što je opisao određene industrijske grane, Gross u svom zaključku i sam pokazuje koliko je pojam ekonomskog »zaostajanja« relativan. Smatra da je prevladano neopravdano uopćavanje njemačkoga primjera nagloga starta (*take-off*) industrije i da se danas više ističe polagani rast. Ako je dakle nagli ekonomski rast Njemačke evropska iznimka, onda ocjena o značenju »zaostajanja« Austro-Ugarske ostaje i dalje otvoreno pitanje.

Nova objašnjenja za rasvjetljavanje toga problema daje H. Matis.¹¹ On raspravlja o glavnim pravcima austrijske privredne politike 1848—1918, tj. za neoapsolutizma, ekonomskoga liberalizma i u vezi s Austro-ugarskom ekonomskom nagodbom. Posebnu pažnju obraća prijelazu od slobodne u vezanu privredu (»intervencionizam« i »kolektivizam«) i ulozi ustanova koje zastupaju određene interese »staleških« organizacija a naposljetku govori o ratnoj privredi.

Autor zaključuje da u Monarhiji nije bilo osnovnih koncepcija u privrednoj politici, pogotovu u vezi s obuhvaćanjem srednjoevropskog gospodarskoga prostora uspješnijom vanjskom privrednom politikom i s integracijom unutrašnjeg privrednog prostora. Nakon financijskoga sloma Monarhije 1857/9. i propasti nade u njezinu hegemoniju u Njemačkoj 1866, pitanje unutrašnje privredne integracije izbilo je na prvo mjesto, ali je ovisilo o nacionalnim sukobima. Zato su dnevne političke potrebe i državopravna pitanja proizašla iz dualizma, određivala i tokove privredne politike. Ističući razlike između austrijske i mađarske privredne politike, Matis upozorava na to da je ekonomska politika ovisila o financijskim interesima, tj. o »fiskalizmu«, potrebi da se prije svega napuni državna blagajna. Budući da je depresija nakon 1873. ojačala političke struje i društvene slojeve koji su zastupali »predindustrijske« interese, poboljšanje okvirnih uvjeta za nastavak industrijalizacije bilo je otežano. Ne austrijski parlament nego resorni činovnici određivali su osnovne koncepcije privredne politike, a sve do kraja bila su prisutna načela i liberalizma i protekcionizma u raznim kombinacijama. Matis je uvjeren da je nedostatak sustavne ekonomske politike strukturalni dio spleta uvjetovanosti koji je uzrokovao dezintegraciju i kočenje bržega industrijskog razvoja Austrije.

Valja napomenuti da je autor sklon pretpostavci da je glavno pitanje ekonomske politike Austrije bilo izjednačavanje golemih razlika u ekonomskoj razvijenosti pojedinih »krunovina« i da je neuspjeh u tom pogledu bio jedan od uzroka što je Austro-Ugarska ostala do kraja industrijska zemlja »u razvoju«, iako je bilo središta industrijske koncentracije na razini Zapadne Evrope. No usmjerena ekonomska politika za poticanje gospodarskih snaga u pravcu izjednačavanja različitih razina privrednoga rasta nije postojala čak ni u malobrojnim programima austrijske vlade.

Zajedno s K. Bachingerom, isti autor H. Matis piše o stupnjevima industrijalizacije u Austriji kao o »slučaju« (Fallstudie) polagane industrijalizacije, bez izrazitog *take-off* (prema Gerschenkronovoj teoriji), koja se razvijala usporedo s »nacionalnom dezintegracijom«. Obrazac periodizacije spomenutih autora obuhvaća tri faze: doba »permanacije« u prvoj polovici 19. st. koje izaziva relativno zaostajanje Austrije u industrijalizaciji, zatim razdoblje »akomodacije« kad se probijaju razvijeniji obrasci rasta, i naposljetku doba »efikasnosti« koje

¹¹ On je autor knjige: Oesterreichs Wirtschaft 1848—1913. Konjunkturrelle Dynamik und gesellschaftlicher Wandel im Zeitalter Franz Josepha I, Berlin 1972. Od brojnih knjiga o razvoju privrede u Austriji koje su izašle u posljednjih dvadesetak godina, ova je zacijelo najvažnija.

počinje osamdesetih-devedesetih godina a bit mu je u punom prodiru industrijskih struktura u okviru »organiziranoga« kapitalizma (monopolističkoga kapitalizma). Autori potkrepljuju svoje teze brojnim podacima o razvoju pojedinih grana industrije i o njihovoj ulozi u procesu industrijalizacije i o temeljnim preobrazbama regionalnih industrijskih struktura.¹²

Problemi relativnoga zaostajanja industrijalizacije u Austriji također su predmet istraživanja R. L. Rudolpha o industrijalizaciji u Cislajtanijskoj na temelju nekih kvantitativnih pokazatelja. Autor smatra da je spomenuto zaostajanje bilo manje nego što se misli. Želi pripomoći usklađivanju suprotnih mišljenja o tome kad je zapravo počeo »start« industrije u Austriji, je li možda bilo više »startova«, odnosno je li riječ o donekle ujednačenom rastu bez skokova. Odgovor ovisi o istraživanju razmjerno dugoga vremenskog razdoblja ali uz velike poteškoće, jer brojčani podaci postoje uglavnom samo za određena razdoblja i ekonomske teritorije. Osim toga su statistički podaci u 19. st. prikupljeni različitim metodama i tehnikama procjenjivanja i zato su često neusporedivi. Prema tome, svaki autor može na temelju različitih kriterija izraditi drugačije brojčane nizove. Dok je Gross došao do svojih zaključaka procjenom cijele proizvodnje za određene godine, Rudolph upotrebljava reprezentativne podatke o glavnim granama industrijske proizvodnje 1848—1880. Za godine 1880—1903. pokušao je utvrditi index industrijske proizvodnje prema rastu glavnih grana. Na temelju svojih tabela i grafikona Rudolph zaključuje da je doduše došlo do nagloga rasta na početku 20. st. (kao što su neki istraživači i dosada tvrdili) ali da treba naglasiti općeniti dugi i razmjerno ravnomjerni trend industrijalizacije. Potvrđuje Grossovu i Matis-Bachingerovu interpretaciju (na temelju Gerschenkronove teorije) da je riječ o obrascu polagane industrijalizacije. Međutim za razliku od drugih autora, Rudolph smatra da industrijski rast u Austriji nije tako nepovoljan u usporedbi s ostalim evropskim državama. Kaže da su velika područja Monarhije bila nerazvijenja, da su postojali i »polu-feudalni« uvjeti i da je razdoba nacionalnog prihoda bila izuzetno nepovoljna za veći dio stanovništva koje se nije uključivalo u »nacionalno« tržište. Ipak niski rast po glavi stanovnika, smatra autor, ne bi smio zasjeniti znatni rast na područjima industrijske koncentracije bez kojih »skok« na početku 20. st. ne bi bio moguć. Misli da je i unutrašnje tržište Monarhije bilo značajnije nego što se dosad pretpostavljalo. Spomenuti članci čine mi se najzanimljiviji u ovom svesku, jer uz obavijesti o posebnim povijesnim činjenicama raspravljaju i o načelnim pitanjima ekonomskoga rasta koja mogu biti korisna pri istraživanju obrazaca ekonomskoga rasta i u južnoslavenskim zemljama. Ostali su prilozi važni radi mnogobrojnih podataka kojima se svaki historičar može poslužiti. Neki među njima nisu rađeni sistematski i sadrže samo dio potrebnih podataka.¹³

Prilog poznatog tandema I. T. Berenda i G. Ránkija o privrednom razvoju Ugarske (Ungarns) samo je sažetak njihovih brojnih radova, koristan za one koji te radove ne poznaju. Podaci se odnose isključivo na razvoj mađarskoga kapitala i industrije. Upozoravajući na predrevolucionarnu strukturu mađarskoga društva, koja je udarila pečat značaja privrednoga rasta, i na slična obi-

¹² Dodane su tri instruktivne karte koje pokazuju središta industrijske koncentracije u austrijskom dijelu Monarhije 1869. i 1910. i glavne industrijske grane.

¹³ K. Bachinger piše o prometu u Austriji, E. März i K. Socher bave se valutom i bankama u Cislajtanijskoj, a K. Dinklage poljoprivrednim razvojem, dok A. Pauliny piše o »takozvanoj« zajedničkoj privrednoj politici u Austro-Ugarskoj.

lježja industrijalizacije u Srednjoj i Istočnoj Evropi, autori tvrde da su samo industrija alpskih i čeških zemalja te mađarska poljoprivreda postigle višu razinu u usporedbi s Istočnom Evropom. Prema autorima je obilježje unutrašnjega tržišta Monarhije u tome što ono s jedne strane svuda potiče privredni rast, ali s druge onemogućava izgradnju svih privrednih grana nužnih za modernizaciju. To se vidi iz odnosa svestrane austrijske industrijalizacije i uglavnom samo poljoprivredne industrijalizacije, prije svega na mađarskim veleposjedima. Članak obavještava o osnovnoj ulozi stranoga kapitala pri industrijalizaciji poljoprivrede na mađarskom veleposjedu, te o izgradnji infrastrukture privrednoga rasta, tj. o jačanju banaka, o prometu i trgovini, zatim o razvoju industrije i njezinoj strukturi sa središnjom točkom u industriji živežnih namirnica.

Berend i Ránki također govore o zaostajanju industrijalizacije iza Zapadne Evrope. Smatraju da »industrijska revolucija« u Ugarskoj počinje u posljednjoj trećini 19. st. a ima slične crte i dinamiku rasta kao u Zapadnoj Evropi i iste posljedice, jer se preobrazbe protežu na sva područja privrede. No oni ističu da nije riječ samo o zakašnjelom ponavljanju zapadnoevropskoga razvoja nego o posebnom »modelu« što ga obilježava trajnost agrarne strukture prema kojoj se morala usmjeravati i industrijalizacija. To je bila struktura nepogodna za brz ekonomski rast.

Na kraju valja spomenuti dva priloga koji na različite načine prelaze granice uže ekonomske problematike. To je najprije rad K. Wesselyja o privrednom razvoju u Bosni i Hercegovini. On uvodno govori o državnompravnom položaju i upravi Bosne i Hercegovine, što je zacijelo tema koja pripada drugom svesku u kojem nema Bosne i Hercegovine. Ne može se, dakako, poreći važnost državnopravoga okvira i uprave za gospodarska kretanja s posebnim obzirom na način financiranja »Carevinskih zemalja«. Tu su i podaci o prometu, rudarstvu, industriji, poljoprivredi i o kmetском pitanju. Wessely ističe da se industrija u Bosni i Hercegovini osnivala na rudarstvu, teškoj industriji i preradi drveta, što je usmjerenje i mnogih suvremenih zemalja u razvoju. Ta je jednostrana ekonomska struktura bila korisna za uključivanje Bosne i Hercegovine u zajedničko tržište Monarhije. Wessely odbija shvaćanja koja tu industrijsku politiku smatraju kolonijalizmom što samo nastoji izvući jeftine sirovine. Tvrdi da ni industrija potrošnih dobara nije bila sasvim zapostavljena. Kaže da se infrastruktura i određene poteškoće u sadašnjosti temelje na dostignućima iz vremena Austro-Ugarske, budući da u međuratnom razdoblju nije bilo uspona industrije u Bosni i Hercegovini kao za austrougarske uprave. Ocjenjujući austrougarsku vlast u Bosni i Hercegovini, Wessely smatra da ona sadrži proturječnost između velikih dostignuća na privrednom području i nastojanja da se ubrza proces nadvladavanja zaostalosti s jedne strane i neravnomjernog razvoja proizvodnih snaga, nedovoljnoga financiranja potreba zemlje, neshvaćanja međuzavisnosti kmetškoga pitanja i političkih kretanja s druge. To je, uz ostalo, izazvalo »vidovdansku katastrofu« 1914.

U ovoj se knjizi nalazi prilog koji pripada tematici planiranog sveska o društvenim strukturama. To je rad J. Mentschla o austrijskim poduzetnicima, tj. o sloju što ga najčešće nazivamo »krupnom buržoazijom«. To je poduzetništvo doduše pokretačka snaga industrijalizacije u Austriji, ali ipak nije jasno zašto je samo ono izolirano u ovom svesku od ostalih društvenih faktora modernizacije koji će se obraditi u posebnom svesku. Dakako, ovdje je riječ o »društveno-ekonomskoj« historiji i svi najbolji prilozi u tome svesku daju određene obavijesti i o elementima društvenih struktura.

Mentschl kaže da je spomenuto poduzetništvo udarilo razdoblju Franje Josipa nov pečat u sukobu s krunom, aristokracijom, crkvom, vojskom i birokracijom s jedne strane, a s »obrazovanom buržoazijom« (Bildungsbürgertum), tj. s obrazovanim proizvodnim građanstvom i inteligencijom, te sa sitnom buržoazijom, seljaštvom i radništvom s druge. Autor se bavi tipovima društvenog i geografskoga porijekla poduzetnika, njihovom preobrazbom od »podanika« u državljane, njihovim poduzetničkim inicijativama u korist mađarskoga veleposjeda i u međunarodnim ekonomskim poduzećima, njihovim etabliranjem i »feudalizacijom« (prilagođavanjem životnoga stila tradicijama nasljedne aristokracije) te njihovom konfrontacijom s društvenim i nacionalnim problemima.

Autor se pita ima li poduzetništvo udjela u privrednom zaostajanju Austrije. Upozorava na to da su krupnoburžoaski poduzetnici poštivali feudalnu društvenu podlogu i nisu težili za revolucijom nego za integracijom u tadašnje društvo i da je Austro-Ugarska ostala pretežno agrarna država u kojoj je zemljoposjednička aristokracija zadržala svoj položaj na vrhu društvene ljestvice. Autor također spominje ulogu tih poduzetnika pri zaoštavanju nacionalnih sukoba. O tome ima mnogo podataka u trećem svesku.¹⁴

II

Drugi svezak posvećen upravi i pravnom sustavu vrlo je koristan priručnik. U uvodu pod naslovom »Zar uzorna pravna država?« glavni urednik A. Wandruszka tvrdi da se uprava i pravo Monarhije ocjenjuju nakon njene propasti uglavnom pozitivnije nego za njezina postojanja. U središtu habsburškoga »mita« u Austriji nalazi se lik staroautrijskog birokrata kao nosioca državnog sustava. U pokušaju da ukratko fiksira osobine te birokracije i njezin »austrijski patriotizam«, on spominje i unutrašnju rastrganost nenjemačkih činovnika između odanosti vlastitoj naciji i lojalnosti prema »crno-žutoj« austrijskoj državi. Kaže da je »austrijski patriotizam« često bio u skladu s »nacionalističkom njemačkom kulturnom svijesti«, ali da je prigovor nacija da su vojska i birokracija zapravo bile ustanove denacionalizacije bio donekle opravdan. Wandruszka, međutim, tvrdi da državno vodstvo nije svjesno težilo za germanizacijom te da je i u nenjemačkih činovnika postojao spoj neutralne, neagresivne kulturne svijesti i lojalnosti državi. Kako će se o birokraciji govoriti u svesku o društvenim strukturama, Wandruszka je želio samo baciti pogled na stvaratelje ustanova i zakonâ o kojima je riječ u toj knjizi. Karakteristično je da se ova uvodna riječ s isključivo pozitivnim vrednovanjem birokracije odnosi samo na austrijski dio Monarhije, iako bi imala obuhvatiti i Ugarsku, budući da je u toj knjizi upravni i pravni sustav u Ugarskoj temeljito prikazan. No radi mađarizatorske zadaće mađarske birokracije tada općenita ocjena ne bi mogla biti tako svijetla.

U ovom je svesku »nacionalno pitanje« trebalo imati važno mjesto. O tome svjedoči uvodna rasprava A. Kanna o Habsburškoj Monarhiji i problemu »nacionalne« države i obavijest da je trebalo obuhvatiti i dva važna priloga o teoriji i praksi prava nacija (Nationalitätenrecht) u obje polovice Monarhije. Međutim ti prilozima nisu stigli na vrijeme pa je uredništvo odlučilo da ih objavi u

¹⁴ Na kraju sveska nalazi se prilog A. Brusattija o razvoju ekonomske znanosti i ekonomske historije.

trećem svesku. Kannova je rasprava ostala u zrakopraznom prostoru pa ću o njoj govoriti u uvodu u treći svezak koji na kraju ima zaključak što ga je također napisao Kann. Dakako, obilježje Habsbuške Monarhije kao »mnogonacionalne« države određuje i značaj uprave i prava. Zato su u mnoge priloge utkane važne obavijesti i o »nacionalnom pitanju«.

Na prvom mjestu valja spomenuti prilog A. Novotnyja o monarhu i njegovim savjetodavcima koji ima opravdanje u tome što je vladarska moć bila odlučan faktor u toj monarhijsko-ustavnoj državi. Autor kaže da je Austro-Ugarska bila posljednja Monarhija u svjetskoj povijesti u pravom smislu riječi, jer je vladar s uvjerenjem zastupao monarhijsko načelo koje je našlo odziva i kod nacija Monarhije!¹⁵ Za razliku od Franza Ferdinanda i Karla, Novotny je prikazao carevu osobu u vrlo pozitivnom svjetlu. No nije mogao utvrditi pravi utjecaj pojedinih savjetodavaca na stvaranje njegovih odluka. Zato se taj članak uglavnom svodi na nabranje raznih ministara i ostalih visokih činovnika. Na kraju, Novotny ističe da Monarhiju ne valja prosuđivati samo s gledišta njene propasti, nego i na temelju onoga dobrog i »usmjerenoga prema budućnosti« što je urađeno 1848—1918.

U tome su svesku vrijedni prilozi koji sažeto obavještavaju o upravi i pravnim sustavima u Monarhiji. Bez obzira na redosljed u samoj knjizi, upozorila bih najprije na obavijesti o Austriji, a zatim o Ugarskoj i Hrvatskoj. Za austrijski dio Monarhije nalazimo najprije tri priloga koji se bave s tri razine uprave, tj. sa središnjom, zemaljskom i lokalnom upravom.

U svojim obavijestima o civilnoj centralnoj upravi W. Goldinger ističe da je uprava, iza koje je stajao autoritet vladara, uvijek bila iznad zakonodavstva i sudstva. Osnovno je pitanje bilo odnos centralizma i samouprave, a kompliciralo se različitim postupcima prema pojedinim nacijama. Kad je uprava nakon nagodbe dobila svoj konačni oblik, bilo je teško mijenjati njezine nedostatke reformama. Birokracija se tome suprotstavljala, smatrajući da uprava (uz dinastiju i vojsku) održava jedinstvo Austrije i da zato ne treba dopustiti rizik slabljenja toga jedinstva. Goldinger navodi podatke o pojedinim ministarstvima u Cislajtani i o zajedničkim središnjim organima na temelju nagodbe.

U prilogu o zemaljskoj upravi u Cislajtani, E. C. Hellbling obavještava o pojedinim razdobljima a najviše o postnagodbenom upravnom uređenju definiranom zakonom od 19. svibnja 1868. Bavi se i rastom zemaljske uprave, njezinim pravnim postupcima i odnosom zemaljske uprave i »nacionalnog pitanja« (zapravo pitanja službenog jezika) što ga, kako kaže, Monarhija nije riješila, a postupak zemaljskih uprava temeljio se u vezi s time na rezultatima prakse. Bilo je doduše manjkavih odredbi, koje nisu zadovoljavale stanovništvo, a dijelom se nisu ni primjenjivale. Hellbling razrađuje to pitanje u svim zemljama pa tako i na Jadranskom području. Njegovi podaci nisu sustavni ali su korisni za neinformirane čitaoce. U vezi s »Küstenlandom« (Gorica-Gradiška, Istra, Trst) autor kaže da je radi nedovoljne izgrađenosti slavenskih jezika (»srpsko-hrvatskog« i slovenskog) bilo jedva moguće dati im ravnopravni položaj! Kad je riječ o Dalmaciji, Hellbling iznosi neke podatke samo do 1883. i ne prati bitku za službeni hrvatski ili srpski jezik do uoči rata.

¹⁵ Iznenađuje da je zaboravljena Njemačka. Nije li i ona bila »prava« monarhija koja se temeljila na kompromisu apsolutizma i ustavnosti kao i Habsbuška Monarhija?

U zaključku autor brani Austriju od shvaćanja o »tobožnjem zapostavljanju i tlačenju nenjemačkih nacija« ilustracijom iz 1919. o činovnicima raznih nacija u financijskoj službi nenjemačkih krajeva čiji je udio otprilike odgovarao nacionalnoj strukturi stanovništva dotičnog područja.¹⁶ Ne ulazi u pitanje reprezentativnosti podataka financijske službe za svoje zaključke.

Uključujući u svoja razmatranja i reformne težnje, koje se nisu ostvarile, Hellbling misli da je austrijska uprava imala znatne slabosti i da nije odgovarala nacionalnim i regionalnim posebnostima. Ipak tvrdi da bi se te reforme bile provele u život da nije došlo do rata, jer je Monarhija, bez obzira na neriješeno nacionalno pitanje, pokazivala znatnu otpornu snagu i čvrstinu. Taj kondicional i tvrdnja da Monarhija nije bila pred slomom, a da su njenu propast izazvale gospodarske i političke (ne i vojne) prilike za rata, karakteristični su i za nekađašnje apologete Monarhije koji su pokušavali velikim zidom odvojiti njezin predratni razvoj od samoga rata.

Već Hellbling govori o problemu dvojnosti i neriješene kompetencije između državnih i autonomnih organa. J. Klabouch u svom prilogu o lokalnoj upravi u Cislajtaniji obraća glavnu pažnju tom »dvostrukom kolosijeku« koji se, uz ostalo, odražava u odnosu između zemaljskih organa i lokalne autonomije općina.

Nakon osnovnih podataka o raspadu patrimonijalne uprave i početnoj izgradnji moderne lokalne uprave, autor se bavi značajem lokalne uprave organizirane na temelju zakona od 5. ožujka 1862. i raznih zemaljskih uredbi 1863–66. Glavno obilježje uprave bilo je u podjeli kompetencije javne uprave između centralnih organa s jedne strane te zemaljsko-autonomne uprave i glavnih nosilaca autonomnoga života — općina s druge. Autor ističe da je samouprava bila vrlo korisna za nenjemačke nacije na čelu s njihovim srednjim i sitnim građanstvom. Ono je, naime, stjecalo položaje u autonomnoj upravi koji su mogli poslužiti kao odskočna daska za utjecaj na državnu upravu. Na snazi je ostao središnji sustav triju instanca po modelu neoapsolutizma: kotar, namjesništvo i ministarstvo unutrašnjih poslova. Zato je taj sustav osiguravao nadzor državnih organa nad autonomnom upravom.

Raspravljajući o statusu općina, Klabouch ističe da je slobodno raspolaganje općinskim imetkom bila najvažnija među onim kompetencijama općina koje nisu ovisile o državnoj kontroli. Buržoaski značaj liberalne države izrazio se u izbornom pravu za općine koje se temeljilo na načelu posjedovanja imetka, tako da su širi slojevi bili isključeni iz te samouprave. Stanovništvo svih nacija odobravalo je samoupravu općina. No uz samostalni djelokrug općina, postojao je i tzv. preneseni djelokrug općina na vlastiti trošak, ali pod nadzorom političke uprave. Prema tome, općinska je samouprava bila zapravo pojava »nedovršene revolucije«, dakle kompromisa. Klabouch upozorava da su bečki centralni organi mogli nadzirati sve općine posredstvom kotarske uprave koja je neposredno utjecala na mjesnu upravu.

U lokalnoj upravi Cislajtanije prevlast je građanstva bila očiglednija nego u Carevinskom vijeću ili u zemaljskim saborima gdje je utjecaj veleposjedničkog plemstva ponegdje ostao dominantan. Zato su politički sukobi u općinama prije svega izraz borbe za moć između pojedinih nacionalnih buržoazija. Posljedica je bila slabljenje njemačke premoći, jer je u izborima za općine ipak dolazila do

¹⁶ Statistika njemačko-austrijske državne kancelarije od 1919. kojom se služi autor nabraja u Dalmaciji: Talijane, Srbohrvate i — Ilire (Illyrer).

izražaja veća brojnost nenjemačkog stanovništva a i njegov gospodarski napredak. Klabouch kaže da su upravo slavenske nacije postigle na lokalnoj razini svoje prve čvrste pozicije koje su bile temelj za kretanje prema njihovoj gospodarskoj, političkoj i kulturnoj »zrelosti«.

Homogenost upravnog sustava, koja se od razdoblja Marije Terezije smatrala najvećom sponom Monarhije, počela se dakle rastvarati odozdo, od lokalne razine. Uspoređujući Klabouchove obavijesti s rezultatima objavljenim u prvom svesku u vezi s privrednom modernizacijom, čitalac vidi da je u Monarhiji zapravo pravilo da svaka modernizacija slabi i razara elemente njezine homogenosti. Zato ne iznenađuje tendencija, pogotovu na početku 20. st., da se veći dio administrativnih kompetencija lokalnih organa opet prenese na više oblasti, tj. da se proces odlučivanja usredotoči kod centralnih organa i da se ponovo uvede upravni centralizam. Postojali su i drugi razlozi za slabljenje liberalnog autonomnog sustava u vezi s industrijalizacijom određenih područja, s koncentracijom privrednog života u većim a ne u lokalnim zajednicama i s modernizacijom prometa.

W. Ogris objavio je važan prilog o razvoju pravnog sustava u Cislajtani. Uzima u obzir tri glavna problematska kruga kojima se zakonodavstvo bavilo: najprije likvidacijom apsolutizma i osnivanjem ustanova potrebnih pravnoj i ustavnoj državi, provođenjem u život liberalnih načela u privrednom i društvenom uređenju, i naposljetku i određenim elementima socijalnog pitanja. Autor ocjenjuje pravno stanje na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete godine kao izraz prevladanog apsolutizma ali i liberalnih načela proglašanih prosinačkim ustavom 1867. Liberalizam je doduše i dalje prisutan. No osamdesetih godina izbija na prvo mjesto socijalno zakonodavstvo koje nije u skladu s liberalnim učenjima, a vrhunac mu je zakon o osiguranju radnika u slučaju bolesti i nesreće 1889. Zakonodavstvo je ovisilo o različitim interesima što su ih zastupale organizacije »agraraca«, trgovaca, industrijalaca a tada već i radnika te malih obrtnika i trgovaca. Dok su dakle prijašnji zakoni bili proizvod vladajućeg privrednog liberalizma, zakoni osamdesetih godina i kasnije ovisili su o kompromisu između suprotstavljenih interesa raznih društvenih slojeva i središta moći. No socijalno-političke tendencije zakonodavstva postajale su sve slabije. Ogris kaže da kraj Monarhije nije ujedno i kraj njezina pravnog uređenja, jer su se njegovi elementi održali ne samo u Republici Austriji nego i u zemljama nasljednicama.

Autor navodi podatke o pravnom uređenju, o kaznenom postupku i pravu, o civilnom postupku, o dobrovoljnom sudstvu, o privatnom i trgovačkom pravu, o agrarnom, radnom i socijalnom pravu i o nekim pitanjima upravnog prava. Ogris misli da austrijski pravni sustav može svojim oblikom služiti kao uzor suvremenom zakonodavcu u zakonsko-tehničkom smislu i u presudama. Pitanje je koliko su nađena najbolja rješenja i u sadržaju. Autor pozitivno ocjenjuje i to što su u zakonodavstvu sudjelovali predstavnici pojedinih nacija s različitim pravnim kulturama ali ističe da su prevladavali obrasci iz Njemačke. Austrijsko-njemačka i njemačka pravna znanost bile su zapravo cjelina.

U svom se prilogu F. Lehne bavi ustanovama pravne zaštite u javnom pravu. To su Državni sud, koji je imao rješavati tužbe protiv ministara (no takvih tužbi nije bilo), zatim Carevinski sud (Reichsgericht) koji se bavio sukobima kompetencija između sudstva i uprave, središnjih i zemaljskih organa te između autonomnih organa pojedinih zemalja, a posebno tužbama građana protiv povrede njihovih ustavnih prava. Naposljetku riječ je o Upravnom sudu (Verwaltungs-

gerichtshof) koji rješava tužbe pojedinaca protiv upravnih organa.¹⁷ Treba istaknuti da vladajuća mađarska aristokracija nije dopuštala u Ugarskoj sudove za pravnu zaštitu u javnom pravu.

U tome se svesku nalaze i opširne rasprave G. Baranyja o upravi i B. Sarlósa o pravnom sustavu Ugarske. Barany smatra da mađarski upravni sustav nije mogao odgovoriti svojoj zadaći pokretača modernizacije, jer je do kraja ostao sredstvo prisile bivše feudalne klase. Pred društvom su bile sve složenije zadaće koje se nisu mogle uspješno obaviti na temelju ugarske feudalne upravne tradicije a bez radikalnoga kidanja sa starim državnim oblicima. Autor je uvjeren da je upravna reforma bila zapravo središnje pitanje unutrašnje politike nakon 1867. ali da su se u danim društvenim uvjetima iznalazila samo polovična rješenja.

Prateći modernizaciju feudalne uprave kojoj je kičma bila županija, Barany se bavi suprotnostima između tendencija očuvanja tradicionalne municipalne uprave (županija i gradova s municipalnim pravom), dakle između partikularizma i nužnosti jedinstvene uprave, sposobne za usmjeravanje procesa modernizacije. Sukob između »centralista«, pobornika mađarske vlade sa širokim kompetencijama odgovorne parlamentu, i »municipalista«, zagovornika municipalne autonomije koja se teško mogla modernizirati, trajao je od predožujskog razdoblja do kraja Monarhije. Pravno ukidanje feudalizma nije imalo za posljedicu upravnu »revoluciju«. Evropski liberalizam bio je zapravo nakalemljen na feudalni municipalni sustav. Modernizacija se sastojala u protezanju prava što ih je do 1848. uživalo samo plemstvo na nepriviligirane slojeve, a ne u emancipaciji masa putem ravnopravnosti građana. Zato u Ugarskoj, za razliku od Austrije, nije bilo ni pokušaja da se kodificiraju temeljna građanska prava, i u političkim sukobima prevladavala je obrana samouprave županija a ne borba za primjenu građanskih prava. U gledištima o mađarizaciji »narodnosti« nije bilo razlika između »centralista« i »municipalista«.

Podržavljenje uprave u Ugarskoj nije bilo samo posljedica nužde za jednoobraznom modernizacijom nego i sustavne politike mađarizacije, dakle sprečavanja nemađarskih nacija da očuvaju i izgrade svoje nacionalne osobine i ostvare svoja građanska prava. Bilo je to potrebno i radi opasnosti pokreta širih slojeva mađarske nacije za prevlast mađarske aristokracije i srednjega plemstva. Pobornici mađarske jedinstvene države poistovjećivali su pojam jake mađarske vlade s organizacijom mađarskih nacionalnih snaga.

Nije samo županijska autonomija sprečavala bržu i snažniju državnu centralizaciju. Tu je u pitanju značaj Austro-Ugarske kao monarhijsko-ustavne države u kojoj je vladar glavna instanca odlučivanja i neposredno nadzire upravu, zakonodavstvo i izvršavanje zakona i u Austriji i u Ugarskoj. Dakako, ni vladar ni mađarske vladajuće klase nisu nakon 1867. željeli produžiti proces demokratizacije započet 1848. Zato je takvo uređenje bilo zapravo parlamentarni oblik apsolutizma. Prema Baranyju je ugarsko upravno uređenje, koje je preuzelo neke zapadne buržoasko-demokratske i austrijske uzore, ipak ostalo krparija koja se održala u Mađarskoj sve do drugoga svjetskog rata.

Opće probleme o kojima piše Barany razrađuje u normativnom smislu B. Sarlósa u svom prilogu o pravnom sustavu Ugarske. I on govori o feudalnom nasljeđu, o zakonima 1848/9, o neoapsolutizmu i provizoriju a najviše o Austro-ugarskoj

¹⁷ O funkciji tih sudova u vezi s ustavnim pravom nacija riječ je u trećem svesku.

nagodbi i pravnom sustavu za dualizma. Autor zaključuje da je mađarski pravni sustav izgrađen planski i stručno, ali da je bio nazadan i s feudalnim obrisima kad je štitio interese veleposjednika i osigurao »tlačenje nacija«.

Za razliku od autora koji se bave austrijskom upravom i pravnim sustavom, Barany i Sarlós ne mogu hvaliti mađarski upravni i pravni sistem. Njihove obavijesti samo mogu biti argument onim apologetima Habsburške Monarhije koji tvrde da su zapravo mađarski vladajući vrhovi i njihove nasilne metode krivi za propast Monarhije, dok je u Austriji bilo sve u redu. No takvih tvrdnji u tome svesku nema. Usmjerenje prema »socijalno-ekonomskoj« historiji ne može se temeljiti na isticanju krivnje ovoga ili onog pojedinca, odnosno društvenoga sloja ili grupe. Obavijesti iz obaju prvih svezaka pokazuju gdje valja tražiti objašnjenje za razliku između austrijskog i mađarskog upravnog i pravnog sustava, tj. u ritmu, razinama i opsegu modernizacije i u društvenim strukturama. U Austriji, gdje je modernizacija u nekim njenim pokrajinama dostigla znatno višu razinu nego u Ugarskoj, došlo je i do društvene diferencijacije koja je uvjetovala utjecaj raznih društvenih slojeva na karakter uprave i sudstva. Nasuprot tome, u Ugarskoj je vlast bila isključivo u rukama mađarske aristokracije. Istina, Nijemci su do kraja ostali ekonomski i politički najjači. No značaj modernizacije u Austriji omogućavao je uspon ostalih nacija i prestrukturiranje širih slojeva o čemu je upravni i zakonodavni sustav morao voditi računa. Bio je dakle bliži buržoasko-demokratskim načelima od sistema koji se temeljio na polaganijoj i drugačijoj modernizaciji, što je omogućavala isključivu vlast mađarske aristokracije uz pomoć uprave i zakonodavstva kao snažnog aparata nacionalnog i socijalnog tlačenja.

Na kraju valja spomenuti prilog H. Sirotkovića o upravi u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji. Ovdje nalazimo osnovne obavijesti o državnom položaju hrvatskih zemalja uoči sloma feudalnog sustava, o Banskom vijeću kao samostalnoj hrvatskoj vladi 1848, o upravi za neoapsolutizma i provizorija i naposljetku o autonomnoj upravi Hrvatske i Slavonije nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe. Autor je ukratko obavijestio i o različitim mišljenjima o značaju te nagodbe. Rasprave su se vodile oko toga je li nagodba realna unija, samouprava u jedinstvenoj ugarskoj državi ili federacija dviju država. Sirotković kaže da je Hrvatska jedina slavenska zemlja kojoj je državnost u načelu priznata vlastitim državnim teritorijem, državnim stanovništvom i državnom moći ali zbog mađarske hegemonije nije mogla funkcionirati. Taj je prilog koristan kao informacija o Hrvatskoj, koja se inače pojavljuje samo usput kad je riječ o Ugarskoj. Kod neupućenih čitalaca mora to izazvati nedoumice o pravom položaju Hrvatske pogotovu zato što mađarske statistike, koje se upotrebljavaju u ovim izdanjima, nekad uključuju Hrvatsku a nekad ne.¹⁸

III

Kao što sam već istakla, mislim da uvodna studija drugoj knjizi R. A. Kanna o Habsburškoj Monarhiji i pitanju »nadmacionalne« države pripada trećem sve-

¹⁸ Valja požaliti što Sirotkovićev prilog ne sadrži obavijesti o hrvatskom autonomnom zakonodavstvu i sudstvu.

sku, koji se bavi pojedinim nacijama Monarhije zajedno s uvodnom riječi A. Wandruszke.¹⁹ Iako misli da ne postoji pojam »nadmacionalne države« koji se može općenito primijeniti, Kann ipak predlaže koncept s kojim uspoređuje stanje u Habsburškoj Monarhiji. Trudi se da definira pojam »nadmacionalnoga« kao nadvladavanja »nacionalizma« sintezom na višoj razini. Dok »anacionalno« negira »nacionalno«, »nadmacionalno« ga obuhvaća na višoj razini državnih zadaća. Tako zamišljeno državno uređenje mora biti iznad nacionalnih suprotnosti i jednako se odnositi prema državnim i nacionalnim interesima u političkom i etničkom smislu. Kann odbacuje »integralnu«, »totalitarnu« državu s jedne strane, a »integralni nacionalizam« s druge.

U Kannovoj predodžbi »nadmacionalna« država usklađuje nacionalne suprotnosti, brani one nacionalne zahtjeve koji nisu štetni za ostale nacije; ona ne negira nego »rastvara« »nacionalizam« na području humanitarnih vrednota. Na mjesto nacionalnih zahtjeva, koji se ne mogu prihvatiti, »nadmacionalna« država postavlja autoritet »humanitarnog« načela! Osnovni je sadržaj Kannova priloga opravdavanje njegova mišljenja o suprotnosti između (postojeće) »totalitarne« države i (nepostojeće) pluralističke i demokratske »nadmacionalne« države kojoj je »anacionalno« strano a »mnogonacionalno« blisko!

Autor smatra da se »nadmacionalno« uređenje može primijeniti na politička, ekonomsko-socijalna i kulturna područja. Posljednje je najsloženije pitanje, jer su kulturne vrijednosti izrasle na nacionalnom tlu pa je »nadmacionalna« kultura moguća samo kao sinteza koja poštuje nacionalne kulture. Državnu misao »nadmacionalne« države nemoguće je definirati, kaže Kann, jer je različite struje ne shvaćaju jednako. Jedni bi željeli da ta državna misao bude utemeljena na buržoaskom liberalizmu, drugi na katolicizmu, treći na »marksističkom socijalizmu« itd.

Kann se pita je li se austrijsko državno uređenje razvijalo u pravcu »pluralističke demokratske zajednice« i je li tome odgovarala neka općeprihvaćena »nadmacionalna« državna ideja na demokratskom temelju. Zaključak je, dakako, da Habsburška Monarhija nije stigla do »nadmacionalnog« uređenja i da, štoviše, nikada nije ni postojao prihvaćeni koncept »nadmacionalne« države. Elemente razvoja prema »nadmacionalnoj« državnoj zajednici, Kann ne može uopće naći u ustanovama, upravi ili u zakonodavstvu nego samo u nekim razmišljanjima. Traži korijene »nadmacionalnoj ideji« u razdoblju od 1526. do 1848. No tada nalazi samo centralizaciju koja nema veze s »nadmacionalnom idejom«. Radikalni je centralizam Josipa II, štoviše, nenamjerno pomagao »integralnom nacionalizmu«. Metternichovu državu, koja načelno pobija »nacionalizam« kao politički pokret, smatra »anacionalnom« državom a u neoapsolutizmu vidi njenu obranu. U nacionalnim pokretima i programima 1848. nalazi pokušaje nagodbe među nacijama, ideju »nadmacionalnog« državnog uređenja ali i »anacionalni« pojam države. Kann dalje kaže da ni Listopadska diploma 1860. nije omogućavala kretanje prema »nadmacionalnoj« državi koja mora biti iznad ustavnopravnog oportuniteta. Austrijska državopravna teorija priznavala je takvu »nadržavu«, no mađarska ju je teorija negirala. Pri tom se državna praksa zapravo temeljila na mađarskom gledištu.

¹⁹ Kannova se interpretacija temelji prije svega na njegovoj poznatoj knjizi: *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie I, II, Graz-Köln 1964.*

U ocjeni nekih značajnijih reformnih programa, Kann razlikuje predstavnike »nacionalne nagodbe« i pobornike »nacionalne državne misli«. ²⁰ Iznemaduje da je autor ubrojio u »nacionalne« i Konstantina Frantza (Nijemca iz Reicha) i baruna Eötvösa, koji su, po mom mišljenju, sušta suprotnost njegovoj vlastitoj definiciji »nacionalnog«. Frantz je pobornik »velikonjemačke« ideje, državnoga saveza od Flandrije do Poljske i od Skandinavije do Balkana s Nijemcima kao jezgrom i u vodstvu njemačke kulture koja je imala ispuniti slavenski svijet svojim vrijednostima. Pri tom bi »Ostmark« bio obrana protiv »panslavizma«! Čini mi se da to ipak više odgovara Kannovu terminu »integralni nacionalizam« nego »nacionalnoj ideji«! Eötvösovu koncepciju jedinstvene Habsburške Monarhije, ali decentralizirane na nižim stupnjevima uprave, koja je nastala kao reakcija na neocapsolutizam, Kann proglašava »nacionalnom misli«. Uvjeren je da Eötvösova bitka za mađarsku »državnu naciju« nije u suprotnosti s njegovim tobožnjim zastupanjem »nacionalnog državnoga uređenja«. ²¹ U ocjeni Rennerova, Bauerova i Seipelova učenja i sam Kann iznosi podatke koji pokazuju da ni u njima nije riječ o »nacionalnoj misli«.

Nakon svoga neuspjeha da nađe bilo kakvu »nacionalnu« koncepciju, autor se bavi pitanjem internacionalne (tj. unutar Monarhije) i »nacionalne« politike austrijske vlade za dualizma. Ističući da se u literaturi smatra da je austrijsko zakonodavstvo bilo objektivno prema nenjemačkim nacijama, dok je mađarsko bilo podvrgnuto potrebama »integralnog mađarskog nacionalizma«, Kann upozorava da to ni u Austriji nije bilo tako idealno. Riječ je zapravo samo o toleranciji birokratskoga njemačkog centralizma prema zahtjevima slavenskih i romanskih nacija za ravnopravnost a ne i o načelnom priznavanju te ravnopravnosti. Spominje i »protuprimjere« netolerancije, kao što su postupci austrijske uprave prema Slovencima u južnoj Štajerskoj i Kranjskoj i ekscese Svenjemaca u Češkoj, ali ističe da je bilo ekscesa i u nenjemačkim nacijama. Kann kaže da ni austrijsko ni ugarsko zakonodavstvo u vezi s nacijama nije bilo »nacionalno« i da je Austrija nakon 1867. bila u biti »anacionalna« država koja je i dalje osiguravala njemačkoj naciji vodeći položaj. No sada su Nijemci morali taj položaj braniti i nisu ga više mogli jačati. Nasuprot tome, Ugarska je, prema Kannu, bila »pseudo-nacionalna« država, jer su Mađari u njoj vladali kao da je to nacionalna država. Tu dakle nije postojala »nacionalno-slobodna« sfera aristokracije i birokracije, dijela inteligencije (u suprotnosti s nacionalističkom si-tnom buržoazijom) i organiziranih radnika kao u Austriji. Moravsku nagodbu i zemaljski red u Bukovini 1910, Kann je smjestio na razinu nacionalnih nagodbi a ne i »nacionalne državne misli«. ²²

²⁰ Prvoj grupi pripadaju Ognjeslav Uteješević-Ostrožinski (za kojega autor misli da je Hrvat, dok je on uistinu Srbin), Palacký, Fischhof i Popovici, a drugoj grupi: Konstantin Frantz, Eötvös, Renner, Bauer i Seipel.

²¹ Kann ne uzima u obzir da je u Eötvösa riječ o postrevolucionarnim potrebama privilegirane mađarske aristokracije, da se Habsburška Monarhija održa kao saveznik u njejoj borbi protiv demokratizacije i pokreta nemađarskih nacija. Nije zato slučaj što se Eötvös izjasnio protiv shvaćanja nacije kao osobnosti a za rješenje nacionalnoga pitanja u Ugarskoj isključivo širenjem građanskih sloboda. I spomenuti Baranyjev prilog o upravi u Ugarskoj pokazuje da je na toj koncepciji izrastao represivni mađarski upravni i politički sustav, a iz priloga Gogoláka se vidi da mađarski zakon o »narodnostima« iz 1868. ne priznaje pravnu osobnost nacija. (Nije je doduše priznavao ni austrijski ustav.) No Eötvös je želio »blagu«, a ne onu grubu asimilaciju nemađarskih nacija što su je provodili mađarski vlastodršci nakon nagodbe.

²² Kann interpretira Hrvatsko-ugarsku nagodbu isključivo kao teritorijalnu, a ne i kao nacionalnu nagodbu i ističe da ona ne predviđa zaštitne mjere za Srbe.

Raspravljajući o »nadmacionalnoj državi« u povijesnoj misli prošlosti i budućnosti, Kann tvrdi da se nacionalna borba do 1914 (izuzevši svenjemačku, srpsku, a djelomično i talijansku i rusinsku propagandu) bavila reformom države a ne pokušajima da se ona uništi. Tako se na drugom mjestu suprotstavlja raznim »kondicionalima« u raspravi je li se Monarhija mogla održati ili nije, on vjeruje da bi opravdanost nacionalnog pitanja bili priznali i Mađari, kao što je to bio slučaj u Austriji, da nije došlo do rata! Ipak priznaje da ta svijest o opravdanosti nacionalnog pitanja nije dovela do međunacionalnih nagodbi od kojih je Monarhija bila 1914. vrlo daleko.

U vezi s poslijeratnim kontroverzama o Habsburškoj Monarhiji Kann se, uz ostalo, suprotstavlja »apsurdnom« shvaćanju o jedinstvenoj »austrijskoj naciji u okviru mnogonacionalne države«. ²³ Nakon što je sam pokazao da u Austriji nije bilo ničega »nadmacionalnog«, da je pojam »međunacionalno« nešto drugo, pri čemu je rješavanje odnosa među nacijama tek bilo u prvim počecima kad je izbio rat, te da je Austrija nakon nagodbe bila »anacionalna« država, Kann u svom zaključku nasuprot tome tvrdi da je u »staroj Austriji« djelomično uspjele nacionalna nagodba i da je ona zato bila na putu prema »nadmacionalnom« državnom uređenju!²⁴

Ističući da međunacionalne nagodbe nisu uspjele u demokratskim državama »zapadnog« tipa i da u njima »nadmacionalna državna misao« nije prevladala sukobe među nacijama, Kann tvrdi da samo u »komunističkim državama« postoji »jedinstvena državna misao« koja može koordinirati nacionalne zahtjeve i podrediti ih državi na višem stupnju. Kaže da ni Jugoslavija ni Rumunjska nisu postigle punu nacionalnu nagodbu, iako su joj se s predznakom komunizma približile više nego obje nekadašnje kraljevine (pogotovu Rumunjska) između dva rata, i to više u unutrašnjopolitičkom nego u vanjskopolitičkom pogledu! No jedino u SSSR-u potpuno je »na svoj način« uspjele »nadmacionalno« državno uređenje! Prema autoru tako nešto u pluralističkim demokratskim državama ne može biti. Zato Kann žuri da uspoređi Habsburšku Monarhiju s »nadmacionalnom« državnom misli s totalitarnim pečatom« i zaključuje da se jedinstvena »nadmacionalna« državna misao ne može realizirati u demokraciji! To je spoznaja, kaže on, koju mislioci u Habsburškoj Monarhiji još nisu mogli postići! Tek je kasnijoj generaciji postalo jasno da je »nadmacionalno« rješenje moguće samo u krutom svijetu, netolerantnom prema drugim shvaćanjima. Habsburška Monarhija, zaključuje autor, doista je propala zbog svoje unutrašnje proturječnosti, ali ne kako to tumače »marksisti« zbog loše društveno-ekonomske strukture. Važnije je, prema Kannu, da »pluralistička« država nije mogla podrediti svoje postojanje jednoj jedinoj općoj državnoj misli. Zato svoj prilog završava izjavom da »ta nesposobnost služi staroj Monarhiji na čast«.

Čitalac ostaje na kraju u potpunoj neodumici. »Nadmacionalno« ne može biti ujedno i nešto »humanitarno« na najvišoj razini i nekakvi »totalitarni« bauk. Zato u najmanju ruku moramo zaključiti da s tim pojmom »nadmacionalno«

²³ Autor se upliće u suvremenu raspravu o tome jesu li Austrijanci pripadnici zasebne austrijske ili njemačke nacije izjavom da je shvaćanje o posebnoj austrijskoj naciji na području Republike Austrije vrlo problematično.

²⁴ Ovom izjavom dolazi u suprotnost sa svojom zaključnom ocjenom da se »nadmacionalna« država može ostvariti samo u »totalitarnom« okviru, a Monarhija je, prema Kannu, bila »pluralistička«, i to što nije bila »nadmacionalna« služi joj na čast.

nešto nije u redu.²⁵ Bojim se zato da se buduće »pluralističke« i »nacionalne« državne zajednice neće moći poslužiti iskustvom Monarhije u Kannovoj interpretaciji! U svakom slučaju moramo biti zahvalni Kannu što je pokazao da »nacionalna« Habsburška Monarhija nije nikada postojala.

Vratimo se nakon toga lutanja i posrtanja pravom pojmu: »mnogonacionalna« država. Tako u svojoj uvodnoj riječi, kojoj je dao naslov: »Nužni savez nacija« ili »tamnica nacija«, postupa i urednik A. Wandruszka. Ističući osobe koje su Austriju smatrale nužnom (prije svega Palackog a zatim i Jelačića), autor kaže da su prije 1914. samo malobrojne politički bezutjecajne grupe bile protiv opstanka Monarhije i da je tek pri kraju rata »oslobođenje potlačenih nacija Austro-Ugarske« postalo ratnim ciljem Antante. Wandruszka kaže da je danas lozinka o »austrijskoj tamnici nacija« gotovo potpuno nestala iz znanstvene literature zajedno sa svojim antipodom — idealizacijom Habsburške Monarhije kao »modela za buduću ujedinjenu Evropu«. Otvorila se mogućnost za realnu bilancu. Urednik ističe da su suradnici ovoga trećeg sveska i sami pripadnici odgovarajućih nacija ili u malobrojnim iznimkama stručnjaci za povijest određenih naraja koju prate s kritičkom simpatijom.

U prvoj raspravi trećeg sveska E. Zöllner govori o periodima austrijske povijesti i o mijenama pojma »Austrija« od 10. st. do kraja Habsburške Monarhije. Razmeđe između srednjovjekovne i novovjekovne austrijske državne povijesti autor vidi u događajima 1526/7. nakon mohačke bitke. Između 1620. i 1648. nastale su promjene težišta u području habsburške moći zbog opadanja snage rimsko-njemačkoga carstva i carske titule, jačanja austrijske habsburške moći u sukobu sa staleškom opozicijom i pobjede Habsburgovaca u konfesionalnoj borbi. Naposljetku se pojam »Austrija« sveo na austrijsko carstvo proglašeno 1804. za napoleonskih ratova, tj. uvođenjem institucije nasljednih careva Austrije.

Od 1848. do neoapsolutizma postojale su uže i šire interpretacije pojma »Austrija«. Oktroirani ustav od 4. III 1849. i Silvestarski patent 1851. poistovjetili su jedinstveno austrijsko carstvo sa svim habsburškim zemljama pa i Listopadska diploma 1860. nazvala je cijelu državu »Austrijskom monarhijom«. No već je Veljački patent 1861. izbjegavao sveobuhvatni austrijski pojam koji je nakon 1867. dospio u stalnu krizu, tako da je službeni naziv austrijske polovice glasio »Kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću« (a ne austrijske zemlje). Izraz »Cislajtanija« bio je samo pokušaj izlaza iz nevolje, pogotovu zato što s onu stranu Lajte nije postojala »Translajtanija« (taj se izraz upotrebljavao samo u Austriji) nego Ugarska. Problem je postao još složeniji nakon aneksije Bosne i Hercegovine. Dakako, ni identitet pojma »Austrijanac« nije bio jasan. Taj se termin protezao od regionalne i nacionalne identifikacije do jedinstvene »političke nacije« Monarhije a svodio se također jednostavno na osjećaj lojalnosti prema caru. U postojanje »Austrijanaca« čak se i sumnjalo, budući da se taj nedefinirani pojam našao nasuprot lako razumljivim lozinkama »etničkoga nacionalizma«. No autor misli da su u vojsci, birokraciji, svećenstvu, plemstvu, u privrednim krugovima pa i u širim slojevima ipak postojale čvrste spine koje su održavale Monarhiju.

U trećem svesku objavljeni su prilozi o pojedinim nacijama. No što treba ovdje o njima reći, kad postoje specijalizirani svesci za privredu, društvene strukture, politička kretanja, religiju itd.? Taj su problem autori rješavali različito. Gotovo

²⁵ Ostali autori ovih svezaka pojam »nacionalno« malokad upotrebljavaju, i to uglavnom kao obilježje dinastije, birokracije i vojske.

svi govore o demografskim pojavama, društvenim strukturama, o religiji, politici, pa i o ekonomskom razvoju (o kojem nije bilo riječi u prvom svesku, a ima i ponavljanja) i o kulturi u pojedinih nacija. Međutim odnos tih komponenata razlikuje se od autora do autora. U nekih je težište na društvenom razvoju a u drugih na političkim zbivanjima. Neki samo nabacuju određene (ne uvijek dobro odabrane obavijesti), drugi su bili znatno opširniji ili sustavniji. Neki su radili na brzinu, drugi su imali više vremena. Redakcija nije mogla uskladiti ni broj stranica u nenjemačkih autora. Može se prigovoriti i redosljedu priloga. Česi su odijeljeni od Slovaka a Hrvati i Srbi od Slovenaca. Zato sam te obavijesti pripremila na temelju vlastitog kriterija o redosljedu. Najprije je riječ o »vladajućim« nacijama u odnosu na Južne Slavene (o Nijemcima, Mađarima i Talijanima), zatim o samim Južnim Slavenima i na kraju o svim ostalim nacijama. Prilozi za treći svezak toliko su narasli da su se morali uvrstiti u dvije knjige. Polovicu prve knjige zauzimaju rasprave o Nijemcima. Tajnik redakcije P. Urbanitsch, glavni mučenik u borbi za ovo izdanje, daje statističko-deskriptivni pregled Nijemaca u Austriji. Valja istaknuti da njegovi statistički nizovi obuhvaćaju ne samo Nijemce nego i ostale nacije u Cislajtaniji i da su zato instruktivni i za Južne Slavene. Kao i ostali autori, i Urbanitsch se našao pred velikim poteškoćama zbog neusklađenosti statističkih podataka. Dok se popis iz 1846. temeljio na etničkoj osnovi, dotle su popisi od 1880. i dalje utvrđivali samo jezik stanovnika. U Ugarskoj i Bosni i Hercegovini pitalo se za materinji jezik a u Austriji za upotrebnji jezik (Umgangssprache). Jasno je da se stanovništvo s njemačkim materinjim ili upotrebnim jezikom ne može u cjelini uvrstiti u Nijemce.²⁶ Autor uzima u obzir i činjenicu da su podaci na temelju upotrebnog jezika smatrani od suvremenika više izrazom političke manipulacije pojedinih nacionalnih grupa nego rezultatom objektivne statističke analize.

Urbanitschevi vrijedni podaci ne mogu se tako lako sažeti u preglednoj obavijesti, jer se odnose na različite teritorije na kojima žive Nijemci a među njima bile su velike razlike u ekonomskoj razini, društvenim strukturama i u kulturi. Uz visoko industrijalizirane krajeve postojali su i zaostali predjeli. Autor kaže da su Nijemci najveća grupa među nacijama Monarhije, ali da nisu imali većinu ni u Monarhiji ni u jednoj od obiju polovica. Osim toga, Nijemci su, za razliku od ostalih nacija, živjeli gotovo na svim područjima Austro-Ugarske.²⁷ Autor utvrđuje da je stopa rasta njemačkog stanovništva bila uglavnom manja nego u ostalih nacija. Kad je riječ o iseljavanju, jedino su njemačke alpske zemlje primile više useljenika nego što su dale iseljenika. Pri tom je cilj useljavanja bio prije svega Beč, ali i mnogi veći ili manji gradovi u kojima je 1910. živjelo pola stanovništva Cislajtanije. Doduše četvrtina Nijemaca još je uvijek živjela na selu, jer se industrija nije razvijala samo u gradovima nego u industrijskim kompleksima i s njima povezanim okolnim selima. Iako je postotak Nijemaca u gradovima rastao, njihov je udio u gradskom stanovništvu padao, ali je 1910. još uvijek bio oko 60% ukupnoga gradskog stanovništva u Cislajtaniji. Autor također istražuje promjene strukturâ stanovništva koje nastaju uslijed industrijalizacije, migracija i asimilacije a i u vezi s usponom češke buržoazije.²⁸

²⁶ Riječ je prije svega o Židovima. vidi bilj. 29.

²⁷ Samo je u Dalmaciji udio Nijemaca bio uvijek ispod 1%, jer su bili uglavnom samo pripadnici činovništva i vojske.

²⁸ Uz podatke o tome kako su praški Nijemci postali manjina te o asimilaciji imigranata u Beču, autor govori i o germanizaciji Slovenaca u južnoj Koruškoj i donjoj Štajerskoj.

Kad je riječ o konfesijama, u Nijemaca je prevladavao katolicizam, no među njima je bilo više od 40% protestanata Cislajtanije. Autor upozorava na odnos njemačkoga katoličkog i nacionalističkog pokreta s obzirom na nadnacionalni značaj katoličke crkve a i na njemački »nacionalizam« koji se unutar katoličke crkve sukobljavao s ostalim »nacionalizmima«. Protestanti su dobili ravnopravnost tek patentom 1861. Nacionalni sukobi u redovima protestanata različitih nacionalnosti bili su manje važni od takvih sukoba u katolika. No zato je među austrijsko-njemačkim protestantima osjećajna povezanost s Njemačkom bila posebno jaka.²⁹

Urbanitsch obraća znatnu pažnju razvoju svih razina školstva u Nijemaca, posebno nakon reforme 1869.³⁰ Zanimljivi su podaci o nastavnom jeziku u osnovnim i srednjim školama u vezi s porastom nacionalnih sukoba, o odbojnosti Nijemaca da se u školama uči i drugi »zemaljski jezik«, o društvenoj funkciji njemačkog jezika s obzirom na nužnost njegova poznavanja u privrednoj djelatnosti, o njemačkim nacionalističkim organizacijama za širenje njemačkog školstva, o nacionalnoj strukturi studenata na univerzitetima i visokim školama. Iako će se pitanja kulture obraditi u zasebnom svesku, Urbanitsch govori i o tisku i organizacijama za obrazovanje širih slojeva koje je trebalo integrirati u jedinstvenu njemačku nacionalnu kulturu.

U vezi s privrednim i društvenim aspektima autor raspravlja o strukturi profesija u Nijemaca koji prevladavaju u neagrarnim zanimanjima. Prije rata, oko polovica zaposlenih u industriji, obrtu, trgovini, prometu, javnim službama i slobodnim zanimanjima sa svojim obiteljima pripadala je u Cislajtaniji Nijemcima, iako su stanovnici s njemačkim upotrebnim jezikom činili 1910. svega 35,6% stanovništva. Polaganiji rast Nijemaca u industrijsko-obrtnom sektoru pretkraj Monarhije pokazuje da je bila dovršena prva faza industrijskog razvoja, dok se u ostalih nacija, koje su kasnije krenule putem industrijalizacije (posebno kod Čeha i Poljaka), taj sektor i dalje širio.³¹

Kao i autori prvoga sveska i Urbanitsch zasniva svoju interpretaciju razvoja neagrarnih sektora na teoriji o »usporenoj modernizaciji« koja se odrazila i u njemačkim malim i srednjim poduzećima i kočila njihovu mogućnost upotrebe tehničkih inovacija, dok je češka industrija, budući da je njen »start« počeo kasnije, mogla sudjelovati u privrednoj konkurenciji na povoljnijem stupnju organizacije i koncentracije kapitala. Iz autorovih se podataka vidi u kojim su gra-

²⁹ Autor obavještava i o Židovima. Njihov broj narastao je u Cislajtaniji od 450.000 na sredini 19. st. na više od 1,300,000 god. 1910. Od stanovnika koji su popisnicima izjavljivali da upotrebljavaju njemački jezik bilo je 1900. 4,77% a 1910. 3,41% pripadnika židovske konfesije. Ističući židovsko pitanje u Galiciji, Urbanitsch kaže da mnogi gradovi na sjeveroistoku Cislajtanije zahvaljuju svoj »njemački« karakter — Židovima.

³⁰ Najviši postotak analfabeta u Cislajtaniji bio je 1910. u »Srbohrvata« (63,67%), dok je taj postotak bio niži u Rusina (61,03) i Rumunja (60,39%) koji su inače po svojoj ekonomsko-društvenoj razini zaostajali iza Hrvata i Srba. Najniži postotak analfabeta bio je kod Čeha (2,38%) i kod Nijemaca (3,12%), dok su Slovenci sa 14,65% bili doduše iza Talijana (10,30%) ali ispred Poljaka (27,36%) i Mađara (36,39%).

³¹ Iz tabele o strukturi zanimanja u Cislajtaniji 1900. i 1910. vidi se udio svih »jezičnih grupa« u pojedinim zanimanjima. Slovenci, Hrvati i Srbi zastupani su u poljoprivredi i šumarstvu s većim postotkom od njihova udjela u ukupnom broju stanovništva, a u ostalim zanimanjima s nižim postotkom od toga svog udjela. Karakteristična je razlika u društvenoj strukturi između Slovenaca te Hrvata i Srba, jer Slovenci imaju veći udio u nepoljoprivrednim zanimanjima nego Hrvati i Srbi.

nama industrije i na kojim geografskim područjima Nijemci posebno snažno prevladavali. Zanimljive su i poredbene obavijesti o usponu češke industrije. Nakon obavijesti o problemima koncentracije kapitala, Urbanitsch govori o dominaciji Nijemaca (i njemačko-židovske buržoazije) u veletrgovini. Riječ je i o porastu malih trgovaca i obrtnika u Nijemaca od osamdesetih godina koji je karakterističan i za ostale nacije. Ima i podataka o socijalnoj i nacionalnoj suprotnosti između njemačke krupne i nenjemačke sitne buržoazije.

Ekonomsku premoć Nijemaca ilustrira njihov pretežni udio u poreznim teretima (više od 60%) koji je znatno veći od njihova udjela u broju stanovništva.³² Nakon obavijesti o strukturi obrtničkih i industrijskih radnika, autor govori o novoj »srednjoj klasi«, tj. o namještenicima u privrednim i javnim službama u kojima su Nijemci bili natproporcionalno zastupani, o velikim poduzetnicima i o inteligenciji koja svoj utjecaj i ugled nije temeljila na materijalnoj osnovi nego na privilegiju naobrazbe. Zajedno s visokom birokracijom i ostalim slojevima obrazovanoga građanstva (Bildungsbürgertum), te s vrhovima poduzetništva, inteligencija je predstavljala »drugo društvo« najutjecajnije u privredi, kulturi, upravi i politici. Tim se slojevima mora prije svega pripisati privilegirani položaj Nijemaca u usporedbi s ostalim nacijama.

B. Sutter raspravlja o političkom i pravnom položaju Nijemaca u Austriji. Opisuje razvoj njemačkoga građanstva, koje je postalo nosiocem tradicije marijate-rezijanske i jozefinske državne ideje i građanske kulture s bečkim pečatom što se širila u sve gradove Monarhije. Uz to, to je građanstvo bilo pobornik i proveditelj liberalnih ideja u praksi. Taj privredno i kulturno snažni blok mogao je bez prisile asimilirati pripadnike ostalih nacija, prije svega malo građanstvo koje se počelo uspinjati na ljestvici društvene hijerarhije. U njemačkoj političkoj akciji 1848/9, autora zanima odnos njemačke hegemonije i ravnopravnosti nacija u političkim programima i susret Nijemaca sa slavenskim programima.³³ Ističe strah Nijemaca (sve do kraja Monarhije) da bi Austrija mogla postati slavenska država. Sutter se bavi razdvojenosću austrijskih Nijemaca u »crno-žuti« tabor »njemačkog austrijanstva« i »crno-crveno-žuti« tabor jedinstvene njemačke nacije u vezi s Frankfurtskim parlamentom.

Budući da se neoapsolutizam poistovjetio s njemačkim hegemonijalnim tendencijama, njemačka je liberalna buržoazija zauzela privilegirane položaje koje je u interesu sporazuma s ostalim nacijama morala napustiti prema programu parlamenta u Kroměřížu. Autor misli da se nepovjerenje prema Nijemcima iz doba neoapsolutizma moglo ukloniti nakon 1867. da nije njemački centralistički liberalizam nastojao isključiti sve ostale političke snage od zakonodavstva i postići vlast »apsolutnog« liberalizma, i da je pokušao naći »velikodušno« rješenje za zajednički život s ostalim nacijama uz prikladne ustupke. U vezi s liberalnom prevlasti, Sutter se bavi pitanjem federalizma i Veljačkog patenta kao »karte« njemačkoga birokratskog centralizma.

Autor obraća znatnu pažnju držanju njemačke politike prema mađarskom pitanju u bitki između centralizma i federalizma i »sudbonosnoj« godini 1866. Sma-

³² God. 1900. Nijemci su plaćali 63,4%, Česi 19,2% Slovenci 2,9% a Hrvati i Srbi 0,8% ukupnog poreza. Upravo u toj činjenici nalazile su njemačke političke struje bitni argument za »pravo« Nijemaca na prevlast u Cislajtani.

³³ Autor daje obavijesti o debati u austrijskom parlamentu, 19. rujna 1848, kojom je odbijen pristup mađarskoj delegaciji a iznesena su mišljenja o potrebi posredovanja

tra da se poraz Monarhije u ratu s Pruskom (tj. njezino konačno isključenje iz Njemačke) neposredno odrazio na Nijemce u Austriji. Konzekvenca je mogla biti federalizacija Monarhije i njezino pretvaranje u »nadracionalnu« državu s obzirima prema slavenskoj većini. No prema autoru, Franjo Josip propustio je priliku da krene putem ravnopravnosti nacija. On je zapravo bio »monarh propuštenih prilika«. Uostalom službena je politika Njemačke do 1914. sprečavala sudjelovanje Slavena u vlasti i odgovornosti u održavanju Monarhije. Nakon svog saveza s Mađarima na temelju Austro-ugarske nagodbe, njemačko-austrijski liberali prepustili su se iluziji da je njemačko vodstvo u Cislajtanijskoj osigurano pa su se »začudo« brzo sprijateljili s dualizmom. Njemačka liberalnoustavna stranka zapravo je naknadno prihvatila novo uređenje, što ga je proveo vladar, kao gotov čin. Zato je pred slavenskim nacijama preuzela na sebe glavnu krivnju za dualizam.

Sutter se dalje bavi centralističko-liberalnim prosinačkim ustavom 1867. u vezi s nacionalnim interesom Nijemaca. Vidi tragediju njemačkog liberalizma u tome što se odlučno suprotstavio federalizmu, što je u jačanju nacionalne individualnosti slavenskih nacija u načelu vidio samo napad na Nijemce, što nije poznavao nacionalne osobnosti nenjemačkih nacija i što se nije trudio da postigne kompromis s njima. Uz to je bio potpuno izoliran od širokih slojeva njemačke nacije. Među brojne »greške« njemačkih liberala, Sutter ubraja i njihovu žestoku borbu protiv konkordata i klerikalizma koja je stvorila jaz među samim Nijemcima.

Autor smatra da je tadašnje uvjerenje Nijemaca da su element koji održava Monarhiju bilo točno ali da je Monarhija, uz ostalo, propala i zato što su Nijemci tu svoju zadaću pogrešno razumjeli i pogrešno je primjenjivali u praksi birokratskim centralizmom. Dio Nijemaca, uglavnom pripadnika obrazovanih slojeva, počeo je nakon 1866. i ujedinjenja Njemačke 1871. suprotstavljati svoj njemački nacionalni osjećaj i želju za sjedinjenjem Austrije s Njemačkom »austrijskom patriotizmu« i habsburškoj dinastiji kao tobože njemačkom neprijatelju.

Raspravljajući o propadanju i »samoisključenju« njemačke liberalne ustavne stranke od vlasti, Sutter upozorava na sukobe između njemačkih liberala i nacionalista koji su se pojavili svojim programom u Linzu 1882, zahtijevajući njemački značaj Austrije, savez s Njemačkom i samo personalnu uniju s Ugarskom.⁸⁴ Kasnije je u program Svenijemaca uključen rasni antisemitizam. Autor se bavi i prvim modernim masovnim strankama — kršćansko-socijalnom i socijaldemokratskom — koje su ustale protiv liberalizma i bez uspjeha nastojale da postanu »nadracionalne«, tj. da obuhvate cijelu Austriju.

Sutter je obratio veliku pažnju pokušaju češko-njemačke nagodbe 1890, slučaju sa celjskom gimnazijom i na kraju krizi u vezi s Badenijskim jezičnim odredbama. Ističe da su Nijemci u Štajerskoj i Koruškoj morali biti žestoki protivnici eventualne slične nagodbe sa Slovencima, kakva je bila predviđena s Česima, jer su vjerovali da bi to bila propast njemačkog »plemena« i kulture u miješanim teritorijima. Zato je neuspjela češka nagodba potakla Nijemce na beskompromisnu borbu protiv slovenskih nacionalnih zahtjeva. Slovenci su, tvrdi autor,

⁸⁴ U različitim programima, koji su se zalagali za doista njemačku Austriju, predlagao se posebni status Galicije i Bukovine i prepustanje Dalmacije Ugarskoj. Prvi put su to uradili štajerski autonomisti 1868, zatim program u Linzu (koji je uz Dalmaciju htio prepustiti Ugarskoj i Bosnu i Hercegovinu). Schönerer, vođa Svenijemaca, zahtijevao je to 1901. Posljednji put sličan je prijedlog dala radikalna njemačka grupa 1916.

odgovorili isto tako beskompromisnim zahtjevima koji se ne bi mogli ispuniti ni da je južnoslavenskom pitanju tada posvećena veća pažnja. U vrijeme sukoba s Badenijevim ministarstvom radi jezičnih odredbi za Češku, Nijemci su, prema Sutteru, bili još jednom pred alternativom: sporazum s nenjemačkim nacijama ili raspad Monarhije. U Berlinu su htjeli održanje Austro-Ugarske i nisu odobrivali tendencije svenjemačkih Austrijanaca za rušenjem Monarhije. Povlačenje jezičnih odredbi za Češku 1899. Sutter interpretira kao možda najtragičniju odluku uvijek kolebljivog Franje Josipa u toku sukoba nacijâ. Posljedice toga postupka nisu se više mogle ispraviti. Bila je to zato samo Pirova pobjeda Nijemaca koja ih je skupo stajala.

Istodobno prestala je samoidentifikacija njemačkog liberalizma s Habsburškom Monarhijom a njen glavni oslon postali su konzervativni, odnosno kršćansko-socijalni Nijemci. Ni jedna vlada nije više mogla bezuvjetno računati s potporom Nijemaca, bez obzira na goleme suprotnosti među njihovim političkim strujama. Carska nada da će opće pravo glasa za austrijski parlament 1907. omogućiti prevladavanje nacionalnih sukoba nije se ispunila. Autor zaključuje da su nacionalni sukobi stranaka bili snažniji od privrednih i društvenih potreba.

Da bi objasnio politički i pravni položaj Nijemaca u Austriji, Sutter raspravlja i o odnosu privrednog razvoja i njemačkog »nacionalnog posjeda« u Češkoj, Moravskoj i Šleskoj. Glavni mu je okvir industrijalizacija s pečatom njemačkih (i židovskih) te čeških društvenih struktura i njihovih utjecaja na nacionalne sukobe. Obavještava o »zaštitnim mjerama« Nijemaca u Beču, u čisto njemačkim krunovinama, te o njihovom »nacionalnom posjedu« u Štajerskoj, Koruškoj i Kranjskoj, odnosu Nijemaca i Talijana u južnom Tirolu te o položaju Nijemaca u Galiciji i Bukovini. Bez obzira gdje su bili, Nijemci su svuda osjećali da su gurnuti u defenzivu, zaključuje autor.

Sutter dalje raspravlja o predratnom držanju njemačkih stranaka. Autor smatra da je postalo jasno kako se ne može vladati bez Nijemaca ali ne i isključivo s njima, budući da interesi države i Nijemaca nisu više bili identični. Autor ponavlja da su Nijemci propustili mnoge povoljne prilike za sporazum s nenjemačkim nacijama, između ostaloga i zato što su bili podijeljeni u pogledu političkih, društvenih i državnopravnih koncepcija te i u pogledu na svijet. Autor žali što nije postojala »nadmoćna« ličnost koja bi povezala Nijemce u interesu »velikodušnog« i konstruktivnog rješenja pravne strane nacionalnog pitanja.³⁵ No kaže da je uoči rata ipak došlo do prodora novih spoznaja a tragedija rata, po njegovu je mišljenju u tome što je spriječio njihovu primjenu! Ta su nova mišljenja isticala potrebu nove taktike prema Mađarima, koji su izvlačili veću korist od Nijemaca iz privredne zajednice. Raslo je uvjerenje da je glavni uzrok u slabosti nesložnih Nijemaca u češkom pitanju i da se zato političko vodstvo više ne smije prepustiti Nijemcima iz Češke. Nijemci izvan Češke počeli su se, prema autoru, miriti s time da je Austrija zapravo slavenska i da u njoj Nijemci ne znače mnogo prema svom broju, ali zato prema svojoj duhovnoj i privrednoj nadmoći. Za-

³⁵ Nakon ove autorove izjave čitalac se prisjeća da je Robert William Seton-Watson posvetio svoju knjigu o Južnim Slavenima onome državniku koji bi imao duh i snagu da riješi jugoslavensko pitanje. Zanimljivo je zato da nakon toliko godina još uvijek postoji mišljenje da su »nacionalno pitanje« u Monarhiji mogle rješavati istaknute ličnosti i da je tragedija zapravo u tome što takvih osoba nije bilo. U ovoga autora također je jasno izražena tendencija da za neuspjehe njemačke politike u Austriji okrivljuje prije svega njemačke liberalne.

to su željeli »realnu« politiku.⁸⁶ Autor također upozorava da su se njemačko-austrijski iredentisti počeli uoči rata vraćati austrijskoj ideji.

Sutter posvećuje posebno poglavlje znanstvenoj analizi i statistici kao poluzi nacionalnog »samorazumijevanja« u bitki za »njemački nacionalni« posjed koja je služila kao opravdanje njemačkog prava na političko i duhovno vodstvo.

Na kraju svoje opsežne rasprave autor govori o njemačkim strankama za vrijeme rata. Ističe posljedice poraza u ratu sa Srbijom 1914, tj. ovisnost Austro-Ugarske o pomoći Njemačke i tendencije njemačke vlade da Austriju doista pretvori u njemačku državu i onemogući austrijskim vladama da pregovorima sa Slavenima oslabe njemački »nacionalni posjed«. Prema njemačkoj vladi unutrašnje uređenje Austro-Ugarske trebalo je doista utemeljiti na punoj premoći Nijemaca u Austriji, jer ona dotada nije bila ostvarena, i dakako Mađara u Ugarskoj koja je već postojala.⁸⁷ To je mišljenje zastupao i F. Naumann u svom propagandnom spisu »Mitteleuropa«. Sutter kaže da je između berlinske vlade i Naumanna te austrijske strane postojao nesporazum o položaju Nijemaca u Austriji. Smatra da je imanentna proturječnost mnogonacionalne države morala postati sudbonosna, jer je bila i vanjskopolitički uvjetovana. Političke snage austrijskih Nijemaca s pečatom liberalizma, neprijateljskog katoličkoj crkvi, i državnog centralizma nisu bili spremne da odustanu od svoje povijesno stečene premoći i da u novim uvjetima podijele političku moć i odgovornost s ostalim nacijama. Fronte su se dakle zaoštravale a pojedinačni sitni uspjesi motivirali su nenjemačke nacije da povećaju svoje zahtjeve.

Na kraju, Sutter raspravlja o putu prema pravu na samoopredjeljenje i kaže da se sve što je bilo propušteno osvetilo. Dogodilo se upravo ono što je njemački

⁸⁶ Teško mi je prihvatiti autorovo mišljenje o novim spoznajama u njemačkoj nacionalnoj politici, jer ipak nije bilo prihvaćeno načelo o ravnopravnosti nacija. Mislim da je riječ o novoj taktici koja bi osigurala njemačku hegemoniju na temelju njemačke kulturne nadmoći a upotrebljavala bi blaža sredstva nego dotada. Uostalom i Naumann, pobornik njemačke hegemonije u Austriji i sumišljenik službenoga Berlina, smatrao je nužnom toleranciju prema nenjemačkim nacijama.

⁸⁷ Sutter će objaviti djelo o odnosu Njemačke i Austro-Ugarske od 1879. do 1918. i o ocjeni njemačke diplomacije bitnih unutrašnjih pitanja u Austro-Ugarskoj. Već i ovom prilikom obavještava o promemoriji njemačke vlade od 15. XI 1915. u kojoj se ističe da se njemačko-austro-ugarski savez 1879. temelji na Deák-Andrássyjevoj koncepciji o premoći Nijemaca u Austriji a Mađara u Ugarskoj. Službeni faktori Berlina žale da prevlast Nijemaca nije provedena u život i zahtijevaju da se s obzirom na Rusiju ne dopusti jačanje nenjemačkih elemenata. Kao argument autorima ovoga sveska, koji smatraju da austrijska vlada nije provodila germanizaciju, može poslužiti nota austro-ugarske diplomacije od 24. XI 1915. U toj se noti, naime, tvrdi da je nesporazum, ako njemačka vlada smatra da se savez iz 1879. temelji na hegemoniji Nijemaca u Austriji a Mađara u Ugarskoj. U tadašnjim pregovorima nikad nije bilo riječi o spomenutoj koncepciji. U noti se kaže da se prvo mjesto Nijemaca u Austriji temelji na njihovoj specifičnoj težini i nije u opasnosti, a porast značenja ostalih nacionalnih elemenata (Völkeremente) posljedica je porasta njihove kulture pa takav razvoj treba pozdraviti. Slavizaciju Monarhije sprečava snaga Nijemaca. Njemački poslanik u Austro-Ugarskoj Tschirsky žestoko je kritizirao gledište izloženo u toj noti koje možda izražava trajnu taktiku austrijske vlade u Cislajtaniji: održati hegemoniju Nijemaca bez nasilnih mjera i formalnih kodifikacija te premoći (npr. njemački jezik nije uzakonjen kao službeni) s jedne strane, uz toleranciju prema nenjemačkim nacionalnim pokretima do određenih granica s druge. Usput upozoravam čitaoca na novo izdanje, vrlo instruktivno za njemačko-austrijske odnose: R. A. Kann-F. E. Prinz ur., Deutschland und Oesterreich, Ein bilaterales Geschichtsbuch, Wien-München 1980.

centralizam želio spriječiti. Preostala je mala država »Njemačka Austrija« (Deutschösterreich) sasvim drugačija nego što ju je zamišljala njemačka politika 1848.

Iz Sutterove smo rasprave vidjeli velike razlike između sudetskih i alpskih Nijemaca i pojedinih njemačkih stranaka. No sve ih je povezivala hegemonija nad ostalim nacijama. U slučaju Nijemaca Ugarske bilo je to drugačije, jer su oni bili jedna od ugarskih »narodnosti«. Zato je opravdan posebni prilog o njima od F. Gottasa. Kao »narodnost« Nijemci nisu povijesno nastala čvrsta zajednica, žive razbacani na raznim područjima, nemaju jedinstvenu društvenu strukturu. No svojim jezikom povezani su s Nijemcima Austrije i Njemačke. Gottas najprije obavještava o raznim međusobno nepovezanim njemačkim zajednicama koje su se doseljavale u etapama i u toku više stoljeća pa zato nisu mogle izgraditi svijest o zajedničkoj prošlosti. Rascjepkanost se odrazila i u društvenima strukturama. Njemačko građanstvo bilo je izolirano od seljaštva, jer je u 18. st. i u prvoj polovici 19. st., kao najrazvijeniji sloj građanstva u Ugarskoj, funkcioniralo kao dio mađarskoga društva. Zato se njemački nacionalni pokret pojavio mnogo kasnije nego u ostalih »narodnosti«, tek na prijelomu stoljeća. Na nj su odlučno utjecale njemačke struje iz Austrije i Njemačke, a pokret koji bi obuhvatio sve Nijemce u Ugarskoj nije postojao, iako je bilo pokušaja da se on ostvari.

U Gottasa ima važnih podataka i o Nijemcima u Hrvatskoj i Slavoniji.³⁸ Autor pripisuje uzroke stalnoga opadanja njemačkog stanovništva u Ugarskoj (ali ne i u Hrvatskoj i Slavoniji) slabom prirodnom priraštaju, razmjerno većem iseljavanju nego ostalih nacija i procesu asimilacije s Mađarima koji je započeo već u predožujsko doba.³⁹ Bilo je to na početku dobrovoljno i spontano kretanje a tek nakon nagodbe podvrgnuto je državnim mjerama mađarizacije, pogotovu u školstvu. No ta je mađarizacija imala mnogo veće rezultate u gradovima nego na selu.⁴⁰ Stanovnici s njemačkim materinim jezikom bili su u većini katolici, dok je petina pripadala luteranima, a desetina Židovima.⁴¹ Protestantske crkve i katolička crkva bile su sredstvo mađarizacije Slovaka i Nijemaca.

Privredni i društveni uvjeti njemačkog nacionalnoga pokreta bili su na sredini 19. st. nepovoljni zbog gospodarskog nazadovanja srednjovjekovne njemačke

³⁸ Riječ je o obavijestima na temelju statistika i knjige: V. Oberkersch, Die Deutschen in Syrien, Slawonien und Kroatien bis zum Ende des ersten Weltkrieges. Ein Beitrag zur Geschichte der Donauschwaben, Stuttgart 1972.

³⁹ Do 1900. njemačko se stanovništvo u Hrvatskoj i Slavoniji povećalo prema apsolutnom broju i u odnosu prema ukupnom stanovništvu, a tek nakon 1900. uslijedilo je opadanje. Nakon 1880. došlo je do znatnijeg useljavanja Nijemaca u tri slavonske županije, pa je njihov broj porastao za 39 do 46%. No kasnije bilo je razmjerno mnogo iseljenika iz njihovih redova.

⁴⁰ God. 1880. je 18,4% svih gradskih stanovnika Ugarske i Hrvatske iskazalo njemački kao materinji jezik. God. 1900. bilo ih je još samo 9,9%. Između 1880. i 1910. samo u malom broju gradova raste stanovništvo koje govori njemački. Uz ostale to su i Zagreb i Slavonski Brod.

⁴¹ Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji pripadali su nakon svoga naseljavanja pretežno njemačkom jezičnom krugu. No proces njihova prihvatanja hrvatskog ili srpskog jezika tekao je ubrzanim tempom. Broj pripadnika mojsijevske religije u ukupnom stanovništvu njemačkog materinjeg jezika u Hrvatskoj i Slavoniji pao je od 9,01% na svega 4,67% god. 1910. Dok se 1900. 41,92% Židova Hrvatske i Slavonije izjašnjava za »nijemstvo«, 1910. to čini još samo 29,50%. Istodobno postotak Židova koji se izjašnjava za »hrvatsvo« raste od 35,22% god. 1900. na 46,16% god. 1910.

buržoazije u gradovima i njezine asimilacije od mađarstva. Ekonomski najbolje životne uvjete imali su Nijemci u južnoj Ugarskoj, prije svega u Banatu, i zato je tamo počeo njihov nacionalni pokret. U Banatu i Bačkoj njemački su seljaci doživjeli veliki gospodarski uspon, kupovali su zemlju nenjemačkih seljaka i širili svoje posjede.⁴² Kao i u Mađara, udio Nijemaca u industriji, trgovini, kreditu i rudarstvu, u vojsci ali i među nadničarima bio je veći od njihova udjela u ukupnom broju stanovništva.

Gottas obraća pažnju različitim strukturama njemačkog društva u pojedinim predjelima Ugarske. Ističe diferencijaciju seljaštva u južnoj Ugarskoj, u širokoj lepezi od bogatoga seljaštva do brojnog poljoprivrednog proletarijata. Smatra da su upravo srednji slojevi na selu u južnoj Ugarskoj, koji nisu imali vezu s njemačkim gradskim stanovništvom, postali najvažniji element društvene osnove njemačkoga nacionalnog pokreta. Istodobno je u njemačkoj inteligenciji i bogatom seljaštvu južne Ugarske prevladavala tendencija prema asimilaciji s Mađarima. Po pismenosti su ugarski Nijemci bili na prvom mjestu među »narodnostima« ali su imali razmjerno malo škola na materinjem jeziku.⁴³

Autor dalje obavještava o političkom pokretu erdeljskih Sasa i Švaba i o ulozi prvaka njemačkog pokreta Edmunda Steinackera. Pokret širih razmjera javio se tek u doba velike mađarske političke krize 1906, kad je u Vrčcu osnovana Njemačka narodna stranka. O ulozi njemačko-nacionalnih i svenjemačkih stranaka pri osnivanju te političke organizacije postoje različita mišljenja. Neosporo je da su tu stranku i njene »obrambene« organizacije podupirala njemačka nacionalna udruženja iz Beča a pogotovu Svenjemački savez (Alldeutscher Verband), osnovan u Berlinu 1891, u vezi sa svojim »srednjoevropskim« planovima.⁴⁴

Autor na kraju obavještava o akcijama za osnivanje jedinstvene političke organizacije Nijemaca u Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji.⁴⁵

Mađarima je posvećen samo prilog L. Katusa koji najprije objašnjava razliku između pojmova »Ugri« (Ungarn) i Mađari (Magyaren), tj. između staleškog pojma »političkog naroda«, »državnoga nacionalizma« koji se odnosi na cijelo stanovništvo, i »kulturnog nacionalizma« koji obuhvaća one koji govore mađarskim materinjim jezikom i pripadaju mađarskom etnikumu. Za razliku od mađarskoga jezika u kojem za oba pojma postoji samo izraz »Magyar«, u ostalim su se jezicima ti pojmovi dobro razlikovali. Autor se bavi Mađarima u jezično-etničkom smislu ali kaže da je vrlo teško izdvojiti ih iz povijesne Ugarske, uz ostalo, i zato što statistika tek 1880. pita za materinji jezik a za ranija razdoblja moraju se upotrijebiti približni regionalni proračuni. No i to nije uvijek

⁴² Naseljavanje njemačkih seljaka, koji su kupovali posjede Hrvata i Srba, bilo je vrlo izrazito u Srijemu i u đakovačkom kotaru.

⁴³ I u Hrvatskoj i Slavoniji dolazila je jedna njemačka škola na veći broj djece nego škole na hrvatskom ili srpskom jeziku, odnosno na mađarskom jeziku.

⁴⁴ O tome vidi knjigu G. *Schödl*, Alldeutscher Verband und deutsche Minderheitenpolitik in Ungarn 1890-1914, Zur Geschichte des deutschen »extremen Nationalismus«, Erlanger Historische Studien 3, Frankfurt a. M.-Bern-Las Vegas 1978.

⁴⁵ Pri pokušajima osnivanja jedinstvene političke organizacije Nijemaca u Ugarskoj (Gemeinbürgschaft) važnu je ulogu imalo njemačko vodstvo u Rumi, a središta njemačkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji bila su u Rumi i Zemun. God. 1913. osnovan je Savez Nijemaca Hrvatske i Slavonije koji je imao velik broj mjesnih udruženja.

moguće, pa se Katus mora poslužiti podacima koji vrijede za cijelu Ugarsku, iako je samo polovica stanovništva mađarska.

Kao i kod imena »Nijemac«, u koje se prema kriteriju upotrebnog jezika uključuju i Židovi, »statističko mađarstvo« na temelju materinjeg jezika nije identično s mađarskim etnikumom zbog snažnog procesa asimilacije »narodnosti« u razdoblju 1850–1918. Autor misli da se petina registriranih s mađarskim materinjem jezikom zapravo nalazila u prijelaznoj fazi dvojezičnosti.⁴⁶

Od 1850. do 1918. poraslo je civilno stanovništvo Habsburške Monarhije (samo na području od 1866, dakle nakon gubitka talijanskih provincija) za 59,7% (u Cislajtaciji za 61,5% a u Translajtaciji za 57,3%). U istom je razdoblju broj Mađara porastao za 106,7% (višu stopu rasta imali su samo Poljaci sa 143,6%, vjerojatno u vezi s useljavanjem), nakon njih slijedili su Česi (59,5%) i Nijemci (52,3%).⁴⁷ Karakteristični su i brojčani odnosi »hegemonijalnih« i ostalih nacija. Omjer Nijemaca prema ostalom stanovništvu u Cislajtaciji pao je u spomenutom razdoblju od 36,2 na 35,6% a udio Mađara u Translajtaciji (tj. sa Hrvatskom i Slavonijom) porastao je od 36,5 na 48,1%⁴⁸ Katus objašnjava porast mađarskog stanovništva prirodnim priraštajem, slabim udjelom u iseljavanju a pogotovu asimilacijom nemađarskih nacija i useljenika.⁴⁹ Ta je asimilacija imala izuzetnu ulogu u razvoju mađarskoga građanskog društva i kapitalističke pri-

⁴⁶ Dok je statistika u austrijskom dijelu Monarhije iskazivala »upotrební« jezik, mađarska, hrvatska i bosansko-hercegovačka statistika pitala je za materinji jezik. S obzirom na potrebe mađarizacije, u užoj se Ugarskoj materinjim jezikom nije uvijek smatrao jezik što ga je čovjek naučio od majke, nego jezik što ga »dotična osoba smatra svojim vlastitim i što ga najbolje i najradije govori« i koji je usvojila u dječjem vrtiću, školi ili na neki drugi način! Prema tome, u praksi nije bilo bitne razlike između »upotrebnog« i »materinjeg« jezika, a širom su se otvarala vrata raznim manipulacijama.

Austrijska statistika točno utvrđuje jezike između kojih popisana osoba može navesti jedan kao upotrební jezik, dok to nije tako u ugarskoj statistici. U Austriji se službeno smatra »češko-moravsko-slovački« te »srpsko-hrvatski« jednim jezikom (i u BiH), dok ugarska statistika diferencira između Hrvata i Srba. Zato su Hrvati i Srbi iskazani u austrijskim statistikama kao jedinica (pa ih i autori u ovom izdanju tako tretiraju) što u ugarskim statistikama većinom nije slučaj. Uzrok toj razlici valja tražiti u postojanju posebnoga statističkog ureda za Hrvatsku i Slavoniju.

⁴⁷ Broj srpskog i hrvatskog stanovništva porastao je u istom razdoblju za 38,2%. Najnižu stopu rasta imali su Slovenci (10,5%) iza Slovaka (10,7%).

⁴⁸ Katus daje brojne podatke o »demografskom modelu« Ugarske, tj. o prosjeku koji uključuje i Hrvatsku i Slavoniju. Sličnost toga modela s istočnom i jugoistočnom Evropom bila je u visokim brojkama rođenja i smrtnosti pogotovu djece, u ranom sklapanju brakova, u visokim brojkama plodnosti i u visokoj »sirovoj« stopi reprodukcije. Sličnost toga modela sa Zapadnom i Srednjom Evropom bila je u primjeni kontracepcije, u niskim ili padajućim stopama plodnosti, u niskoj »čistoj« stopi reprodukcije i u prirodnom priraštaju srednjim tempom. Katus zaključuje da stopa prirodnog prirasta u Mađara nadmašuje u posljednja četiri desetljeća prosjek Ugarske, cijele Monarhije a pogotovu nemađarskih nacija.

⁴⁹ Mađari su relativno najmanje sudjelovali u iseljavanju i to prije svega sa svojim agrarnim proletarijatom. U Južnih Slavena, Slovaka i Rusina najviše su se iseljavali sitni seljaci i obrtnici. Važne su bile i unutrašnje migracije. Kao i ugarski Nijemci, Mađari su se useljavali u Slavoniju i Banat. Iz tabele iseljavanja iz Ugarske te Hrvatske i Slavonije 1899–1913. vidi se da su Hrvati bili među onim nacijama u kojih je udio u iseljavanju bio veći od njihova udjela u ukupnom broju stanovništva (9,9% prema 8,7%), dok je kod Srba bilo obratno (4,6% prema 5,5%). Uz Srbe i Mađare samo je još u Rumunja udio u iseljavanju bio manji od njihova udjela u ukupnom broju stanovništva. Najgore je bilo u Slovaka. Njihov udio u stanovništvu bio je 10,5% a stopa iseljavanja 21,6%.

vrede.⁵⁰ Mađarska vlada i nacionalistički krugovi nastojali su ubrzati prirodni asimilacijski proces prije svega školskom politikom. Njihove agresivne administrativno-političke mjere uspjele su samo u miješanim, dvojezičnim krajevima i tamo gdje su ekonomski uvjeti pomagali asimilaciju. Katus smatra da je na početku 20. st. petina Mađara bila novoasimilirana, tj. mađarizirana u dvije posljednje generacije.

Autor obavještava o unutrašnjoj strukturi mađarske nacije ilustrirajući njenu integraciju.⁵¹ Zatim se bavi konfesionalnim odnosima u Mađara. Samo je trećina Mađara bila kalvinistička, ali je uloga te konfesije bila odlučna u tipično mađarskom političkom i kulturnom životu.

Iako je već u prvom svesku bilo riječi o mađarskoj privredi, i Katus govori o značenju ekonomskog rasta nakon 1867, tj. o brzom tempu rasta brutto-proizvoda po stanovniku (koji je bio među najbržim u Evropi), o povećanju produktivnosti i intenziteta kapitala, o stopi rasta pojedinih privrednih grana koje su nadmašile rast u poljoprivredi. Ugarska se pretvarala iz agrarne u agrarno-industrijsku zemlju. Ekonomski rast u Ugarskoj bio je brži nego u Cislajtaniji pa je zato rastao i udio Ugarske u cjelokupnoj privredi Monarhije, a svojim udjelom u neagrarnom stanovništvu Mađari su bili na četvrtom mjestu iza Nijemaca, Čeha i Talijana.⁵²

Katus se također bavi promjenama ugarskog krajolika, karakterom naselja i urbanizacijom. Obraća veliku pažnju strukturi plemstva, kao glavnom faktoru modernizacije i liberalnog nacionalizma. Upozorava da je propast većeg dijela srednjega feudalnog plemstva (džentrije) bila izazvana nemogućnošću njihova uključivanja u kapitalističku konkurenciju i da je džentrija zato zaposjela sve nove birokratske položaje u državnim i županijskim organima. Kako nije bilo nezavisne samosvjesne građanske »srednje klase« i inteligencije, jezgra srednje klase temeljila se na feudalnoj »džentriji«. Veći dio buržoazije i njezine inteligencije nije se razvio iz mađarskoga staleškog društva nego iz redova nemađarskih useljenika (Židova, Nijemaca i Čeha) i domaćih Nijemaca i Slavena. Gospodarski moćna mađarska financijska buržoazija nije imala politički utjecaj, jer su ga monopolizirali plemići i plemićki veleposjednici na čelu s aristokracijom. U mađarskom je društvu još uvijek prevladavala feudalna struktura i stvarala nepremostivi jaz i između povijesnih plemićkih slojeva i asimilirane građanske srednje klase, i između »gospodskog« društva i »puka«. Katus ističe da je tradicija kmetstva ostavila pečat na većem dijelu mađarskog seljaštva te da je vrlo visok udio agrarnoga proletarijata jedna od važnih osobina mađarske društvene strukture. Industrijski su radnici bili klasa koja je brojčano najbrže rasla.

⁵⁰ Katus smatra da je početna mađarizacija bila posljedica privrednog rasta, industrijalizacije, urbanizacije i pojačane pokretljivosti stanovništva. Asimilacija je bila u korelaciji s rastom gospodarsko-društvene razine mađariziranih osoba. Najviše su bili podvrgnuti mađarizaciji Nijemci, Slovaci i Hrvati (u Ugarskoj a ne u Hrvatskoj i Slavoniji), zatim jezični otoci u predjelima mađarskoga jezika te useljenici u industrijska središta i gradove. Udio Mađara u gradskom stanovništvu već je oko sredine 19. st. bio znatno veći od njihova udjela u ukupnom broju stanovništva, a gradovi na teritoriju nemađarskih nacija imali su mađarski značaj.

⁵¹ Riječ je o dijalektima, antropološkim tipovima, etničkim grupama te povijesno-regionalnim tipovima.

⁵² U Ugarskoj s Hrvatskom i Slavonijom su prema udjelu stanovništva u poljoprivredi 1910. najzaostaliji bili Rusini (87,10%), Rumunji (84,32%), Srbi (81,54%) i Hrvati (78,33%).

Autor kaže da se političke strukture zapravo nisu mijenjale u skladu s velikim preobrazbama društvenih struktura, jer je zakonodavna i izvršna vlast bila u rukama mađarske aristokracije a isto tako i najjača opozicijska stranka. Buržoazija u liberalnoj stranci, a neplemićka inteligencija i sitna buržoazija u nezavisnim strankama nisu mogle utjecati na političke odluke. Objašnjavajući značaj mađarskoga aristokratskog liberalnoga nacionalizma, kao kombinacije starije tradicije i modernog buržoaskog liberalizma koji ima zadaću da spasi privilegije plemstva u novom društvu i da mu osigura vlast u mnogonacionalnoj Ugarskoj, autor kaže da aristokracija i plemstvo nisu nikada priznali nacionalnopolitičku individualnost nemađarskih nacija ni elemente teritorijalno-upravne autonomije koja bi, prema njihovu shvaćanju, bila suprotna »mađarskoj nacionalnoj državnoj ideji«. ⁵³

Mađarsko plemstvo smatralo je sebe »predzidom kršćanstva« koje je u 19. st. imalo misiju da u istočnoj i jugoistočnoj Evropi bude nosilac privrednog, društvenog i kulturnog napretka, tj. da prenosi dostignuća zapadne kulture nacijama spomenute regije. Očigledno su mađarske vladajuće klase imale sličnu »kulturtregersku« ideologiju kao njemački Austrijanci. Autor se bavi političkom borbom između »šezdesetsedmaša« i »četrdesetosmaša« te odrazom različitih društvenih interesa u političkom životu, pogotovu u novim strujama potkraj 19. st. Smatra da su Mađari postigli u Monarhiji relativno najviše: integritet i političko jedinstvo povijesnih državnih teritorija, državnu samostalnost i samoodlučivanje mađarske vladajuće klase. Državni suverenitet Ugarske bio je doduše podređen položaju Monarhije kao velike sile ali u interesu vladajuće mađarske elite koja je mogla utjecati na državne odluke. Autor također iznosi podatke o nasilnoj mađarizaciji i porastu udjela Mađara u svim privrednim granama. Ipak je kapitalistički razvoj doveo i do porasta nemađarskog veleposjeda. ⁵⁴

Na kraju, Katus raspravlja o kulturnom razvoju Mađara i zaključuje da društvena svijest i demokratizacija nisu slijedile društvene preobrazbe i da je zato mađarska nacionalna integracija bila nepotpuna. Širi slojevi nisu postali dio socijalne i političke zajednice mađarske nacije. Bili su isključeni iz procesa stvaranja političkih odluka.

U. Corsini raspravlja o Talijanima. U vezi s različitim »povijesnim iskustvima«, kaže da se na nacionalnu svijest Talijana u pojedinim pokrajinama Monarhije ne mogu primijeniti ista mjerila. Talijani su u obrani svoje nacionalnosti od tu-

⁵³ Njemački autori u ovom svesku upotrebljavaju pojam »Nationalitäten« za sve nacije Monarhije. To ne odgovara mađarskim pojmovima »nemzet«, tj. mađarska nacija, i »nemzetiség«, tj. nemađarska »narodnost«. Pojam »nemzetiség« nema značenje nacije nego samo »folklorističke grupe«, kako je to kodificirano i u zakonu o »narodnostima« 1868. Zato se Katus uglavnom služi izrazom »Volk« za nemađarske nacije. Ja prevodim pojam »nemzetiség« kao »narodnost«, budući da razlikujem pojam »narod«, kao zajednicu koja još nije »nacija«, od »nacija« koje se integriraju u 19. st. Pojam »nacionalnost« ne odgovara, uz ostalo, i zato što u hrvatskom jeziku ima jasno značenje pripadnosti određenoj naciji. Pojam »narodnost« stavljam uvijek pod navodnike, jer bi bez njih imao ponižavajuće značenje kao i sam mađarski pojam »nemzetiség«. Valja istaknuti da termin »narodnost« u nekadašnjoj Ugarskoj ima drugačije značenje od istoga pojma koji se uvrježio u nas, a označava jugoslavenske državljane pripadnike nacija koje kompaktno žive izvan Jugoslavije.

⁵⁴ Važno je zabilježiti da se ekonomska premoć mađarske elite, kao i u Nijemaca, odrazila i u tome što su Mađari plaćali veći postotak poreza nego što je bio njihov udio u ukupnom stanovništvu Ugarske.

dega gospodstva zastupali političke programe od zahtjeva za ujedinjenjem s Italijom do prava na upravnu i zakonodavnu autonomiju. Uzroci su tome različiti položaj Lombardije i Venecije, kao dijelova teritorijalne rascjepkanosti talijanskog poluotoka, dok su ostala područja pripadala mnogonacionalnom sustavu u jednoj državi s tradicijom »srednjoevropske ideje«. Taj je sustav, smatra autor, morao doći u sukob s idealima slobode i nacionalne samostalnosti u 19. st. Lombardija i Venecija postigle su nacionalne ciljeve pedesetak godina prije »neoslobođenih područja« (Italija irredenta), gdje se vlast »druge nacije« nije svodila na odnos strogog autoriteta i vojske s jedne strane te podanika s druge, nego gdje je, na temelju duge tradicije, i u Talijana postojala suglasnost za zajednički život. Autor kaže da je Habsburška Monarhija na tim područjima poštivala povijesno nastalu samostalnost zemalja različitih nacija ali se smatralo da dobivena autonomija nije dovoljna i da joj treba dati dublji nacionalni sadržaj. No zemaljski su sabori ipak bili utjecajni posrednici između lokalnog stanovništva i carstva.

Dok se dakle Lombardo-Venecija kao jedinstveno strano tijelo suprotstavljalo carstvu, dotle su Talijani »neoslobođenih« područja sudjelovali u političkim ustanovama i u političkom životu. No lojalni talijanski činovnici nisu zaboravljali da su Talijani. Prema autoru, ustavna Habsburška Monarhija bila je uzor poštivanja zakona, objektivnosti uprave i sudstva. Iako je carstvo bilo uzor što se tiče osiguranja građanskih prava, ono ipak nije dopuštalo pravo na nezavisnu političku organizaciju raznih nacija. Nije svladana suprotnost između dinastične mnogonacionalne države i nacionalne države koju su željele sve nacije evropskoga »risorgimenta«. Zato je stanovništvo »neoslobođenih« zemalja bilo s jedne strane u opoziciji protiv Monarhije dok je s druge sudjelovalo u njezinim političkim i upravnim tijelima.

Kada je riječ o broju, rastu i društvenoj slojevitosti talijanskoga stanovništva u miješanim talijansko-njemačkim i talijansko-»slavenskim« područjima, autor upozorava na žučne polemike o interpretaciji statističkih podataka, prije svega između irredentista i Svenijemaca (Tirol) te da su nacionalističke teze otežavale mirovne pregovore 1919. Corsini se ograničava na iznošenje podataka iz 1910, i to s područja što ih je talijanska vlada zahtijevala 1915–1918. a u kojima, osim u nekim gradovima i u Trentinu, nije bilo talijanske većine.⁵⁵ Želio bi odbaciti sve nekadašnje osjetljivosti i pretjerivanja s talijanske, njemačko-austrijske i južnoslavenske strane i pokušava doći do »objektivnih« zaključaka na temelju inkriminirane statistike. Kaže da je broj Talijana u Monarhiji rastao, da pokušaji germanizacije u Trentinu nisu uspjeli, a da se na »Jadranskoj obali« ne mogu usporediti Talijani i Nijemci, koji su tu manjina, nego Talijani sa »Srbohrvatima« i Slovencima. Pri tom upozorava na rast, odnosno pad broja talijanskog stanovništva i »srpsko-hrvatsko-slovenskih« etničkih grupa, odnosno Slovenaca i »Srbohrvata«. Autor je dakle uzdigao do zaključka notornu činje-

⁵⁵ To su Trentino, »Jadranska« ili »Austrijsko-ilirska« obala (Küstenland), tj. Trst te područje, kotari i gradovi Gorica, Gradiška, Sežana i Tolmin, zatim Istra, područje Trbiža u Koruškoj, Idrija i Postojna, te Rijeka i Dalmacija. U vezi s Jadranskom obalom autor je nedosljedan u imenovanju nacija. Jednom je riječ o »Srbohrvatima«, drugi put o Hrvatima, u Trstu jednom vidi samo Slovence i Hrvate, a drugi put su to »Srbohrvati«. Zatim govori o »Slavenima« kao etničkoj i nacionalnoj grupi i o »slavenskoj nacionalnoj svijesti«. Misli da u BiH žive »sitne grupe« [...] »Srbohrvata muslimanske religije«. Tvrdi, uz ostalo, da su »slovenski nacionalizam« podupirali njemački Austrijanci protiv talijanskog nacionalizma.

nicu da su na »Jadranskoj obali« Nijemci uglavnom samo činovnici i da tamo uz Talijane žive Južni Slaveni, i to kao većina. U vezi s cijelim člankom čitalac može zaključiti da se autor zanima gotovo isključivo za njemačko-talijanske odnose u Monarhiji. To je s obzirom na ovo bečko izdanje razumljivo. Pitanje južnoga Tirola još ni danas nije prestalo biti jabuka razdora između Talijana i Austrijanaca.⁵⁶

Raspravljajući o pitanjima Lombardo-Venecije do 1859, a zatim Venecije do 1866, Corsini, uz ostalo, kaže da vladajući krugovi nisu išli za denacionalizacijom talijanskih područja osim uoči i za vrijeme rata. U vezi s »neoslobodenim« krajevima govori o iredentizmu koji je pola stoljeća uzbuđivao talijansku javnost.⁵⁷ S obzirom na veliko pitanje: Nacionalna autonomija ili odvajanje od Monarhije, Talijani Trentina i »Jadranske obale« željeli su promjenu državnih i društvenih struktura u liberalnom smislu i efikasnu »obranu« svoje nacionalnosti. Snažna je bila želja za priključenjem Italiji, ali uglavnom samo kod liberalne inteligencije, a manje kod seoskog puka koji se držao katoličke Monarhije i bio je sumnjičav prema liberalnoj pa i antiklerikalnoj Italiji. Kao i u Nijemaca bilo je znatnih suprotnosti između triju glavnih talijanskih stranaka (liberalne, katoličke i socijalističke). Corsini smatra da položaj Talijana u Habsburškoj Monarhiji ipak nije bio optimalan, jer su se morali braniti od »tirolizma« i »slavizma«, tj. pokreta koji su ponekad bili podržavani iz Beča. Zato su Talijani zahtijevali autonomiju Trentina, dok su se na »Jadranskoj obali« trudili ograničiti »slavensko prodiranje«. Tek potkraj rata došlo je do suglasnosti različitih talijanskih struja o priključenju Italiji.

Nama je, dakako, zanimljivo kako su u tome svesku, koji će dugo godina služiti kao osnovni izvor obavijesti o nacijama Habsburške Monarhije, prikazane južnoslavenske nacije. Valja najprije istaknuti da je prilog A. Suppana o Hrvatima najdulji od svih radova o ostalim nacijama, izuzevši dakako Nijemce.⁵⁸ Autor se bavi društvenim procesima u svim hrvatskim pokrajinama (Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri) te ponešto u Hrvata Bosne i Hercegovine. Svoje zaključke izvodi iz statističkih podataka popisa od 1890, 1900 a najviše 1910. Pokazao je i dobro poznavanje hrvatske historiografije. Imamo pred sobom elemente za društvenu historiju Hrvata kakva na hrvatskom jeziku još ne postoji. U središtu je Suppanova priloga modernizacija hrvatskog društva s obzirom na demografske, kulturnogeografske, kulturnogenetičke, privredne i kulturne obavijesti sve do problema »nacionalne motivacije i integracije«. Osnovno istraživačko pitanje odnosi se na značenje modernizacije u hrvatskom društvu. Suppan se pokušava baviti društvenim procesom u kojem je intenzitet integracijskih snaga »nacionalizma« obilježavao društveno-ekonomske promjene što ih

⁵⁶ Za austrijsko-talijanske odnose vrlo je instruktivna knjiga: *S. Furlani-A. Wandruszka, Oesterreich und Italien, Ein bilateralen Geschichtsbuch*, Wien 1973. Ta je knjiga prva u seriji u kojima se predviđaju priloci o odnosima Austrije i njenih susjeda (već je spomenuta knjiga o austrijsko-njemačkim odnosima) u prošlosti. Priprema se i knjiga Austrija—Jugoslavija.

⁵⁷ Iako je 1866. sam car zapovijedio da se oslabi talijanski utjecaj u Južnom Tirolu, Dalmaciji i »Küstenlandu« pomaganjem germanizacije i slavizacije, nije došlo do progona Talijana, jer se Austrija, kaže autor, nije služila mjerama denacionalizacije. Ističe također da su Talijani Monarhije imali bolje javne škole nego mnoge regije u Italiji.

⁵⁸ Nije riječ o nekoj posebnoj simpatiji redakcije prema Hrvatima nego o slučajnosti. Suppan je u posljednji čas uskočio umjesto nekoga drugog autora, koji nije obavio svoj posao, ali je usprkos kratkoći vremena prikupio toliko vrijednih podataka da je redakciji bilo žao zahtijevati bez milosti skraćivanje njegovog teksta.

uopćavamo pod pojmom »modernizacija«. Smatra da se taj proces ne može izložiti u sintetičkom obliku zbog znatnih regionalnih razlika u političkim, pravnim, privrednim, društvenim i kulturno-duhovnim uvjetima, zbog nepostojanja jedinstvenoga političkog teritorija, razlike u »etničkoj snazi« u pojedinim hrvatskim zemljama, konfrontacije s ostalim nacijama (Srbima, Mađarima, Talijanima i Nijemcima) i zbog uključivanja u više gospodarsko-društvenih struktura koje su donekle kočile proces modernizacije hrvatskog društva.

Suppan najprije navodi podatke o nacionalnim odnosima, te karakteru rasta stanovništva i iseljavanja u pojedinim hrvatskim zemljama, u Rijeci, u užoj Ugarskoj te u Hrvata Bosne i Hercegovine.⁵⁹ Zaključuje da je do prijeloma stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji vidljiv nazadak brojnosti hrvatskog stanovništva u korist Mađara. Isto je bilo i u Dalmaciji i Istri u korist Talijana, ali samo do 1880. Otada (od 1880. u Dalmaciji i Istri, a od 1900. u Hrvatskoj i Slavoniji) rast hrvatskoga stanovništva je prema Talijanima i Mađarima pozitivan. U Hrvatskoj i Slavoniji tako je i prema njemačkom stanovništvu gradova. U Bosni i Hercegovini raste katoličko hrvatsko stanovništvo brže od srpsko-pravoslavnog i muslimanskog.

Suppan dalje govori o kulturnogeografskoj podlozi pojedinih hrvatskih područja i o različitim tipovima seoskih naselja. U vezi s kulturnom genezom, autor upozorava na stapanje starobalkanskih, sredozemnih i panonskih tradicija te na utjecaj talijanskih, austrijskih i njemačkih kulturnih središta. Ističe da je proces modernizacije i nacionalne integracije u Hrvata mogao graditi i na vlastitim tradicijama visoke kulture (Dubrovnik, dalmatinski gradovi, sjeverna Hrvatska, franjevci, isusovci) koje su utjecale na nacionalni preporod u Hrvata. Za brži i snažniji proces modernizacije nedostajale su društveno-ekonomske pretpostavke i u poljoprivredi i u obrtu.

Kad je riječ o tehničko-ekonomskom napretku u Hrvata, najprije o industrijalizaciji, tržišnoj privredi i kapitalizaciji, autor pokazuje da su razvojne šanse hrvatske privrede bile vrlo slabe. U fazi rane industrijalizacije još nisu postojali snažniji slojevi nosilaca toga procesa. Nije samo manufakturno-obrtnička zaostalost sprečavala brži razvoj tehničko-ekonomskih procesa modernizacije. Na nju su posredno ili neposredno utjecale društveno-političke snage u Austriji i u Ugarskoj. One su provodile državno-ekonomsku politiku u skladu s višom razinom društva i privrede i njihove mjere nisu mogle funkcionirati u procesu modernizacije na hrvatskom tlu. Suppan također spominje nezainteresiranost austrijskog kapitala za investicije u Hrvatskoj i industrijsku politiku mađarske vlade koja je kočila ekonomski razvoj u sjevernoj Hrvatskoj.

Opisujući vrlo loše uvjete za modernizaciju u poljoprivredi, Suppan ističe da su hrvatski krajevi u vezi s proizvodno-intenzivnim oblicima poljoprivrednih kultura (oranice i vrtovi) znatno zaostajali iza ugarskog i austrijskog prosjeka i da je samo vinogradarstvo imalo viši statistički prosjek. Autor ilustrira nisku plodnost proizvodnih površina negativnom bilancom procentualnih odnosa površina s kojih se plaća porez i katastarskog čistoga prihoda, posebno u Dalmaciji. Prema podacima iz 1897. u Hrvatskoj, Slavoniji i Istri, a pogotovu u Dalmaciji, plaćao se najmanji porez u cijeloj Monarhiji. To znači da je i u poljoprivredi riječ o najsiromašnijem stanovništvu Cislajtanije i Transljajtanije. Zaključuje da je usprkos lošim ekonomskim i državno-političkim uvjetima došlo

⁵⁹ Ima i podataka o udjelu Hrvata i Srba u vojsci 1915.

do velikih preobrazbi gospodarskih odnosa, uz pomoć stranih privrednih činitelja, prije svega na neagrarnom području. Ta su kretanja bitno utjecala i na hrvatsko stanovništvo koje je pretežno živjelo od poljoprivrede.⁶⁰

Suppan je dao važan prilog prikupljanju podataka za istraživanje strukture hrvatskog društva uoči sloma Habsburške Monarhije.⁶¹ Iznoseći neke činjenice o položaju seljaka nakon zemljišnog rasterećenja, autor zaključuje da skromna modernizacija u poljoprivredi nije mogla postati temelj procesa industrijalizacije. U Hrvatskoj i Slavoniji ta je strukturalna kriza donekle prevladana angažiranjem građanstva, dok su u Istri, Dalmaciji te u Bosni i Hercegovini postojale agrarne strukture što su kočile modernizaciju sve do rata.

Suppan zatim govori o više genetičko-strukturalnih i mentalnih varijacija društvenoga toka u vezi s jačanjem sitne buržoazije a zatim i početaka građanskoga »industrijskog društva« oko sredine devedesetih godina. Pokazuje da se promjene društvenoga ustrojstva statistički odražavaju i u strukturi zanimanja. Obrača pažnju oblikovanju novih društvenih slojeva na početku 20. st., najprije inteligenciji. Ona 1910. čini u Hrvatskoj i Slavoniji 2,2% stanovništva koje privređuje.⁶² Unutar cijele inteligencije Hrvati a pogotovu Srbi nalaze se ispod prosjeka svoga udjela u ukupnom broju stanovništva, za razliku od Mađara i Nijemaca koji su imali u inteligenciji znatno veći udio. Međutim vidljiva je polagana kroatizacija njemačke inteligencije u Hrvatskoj i Slavoniji a i mađarski je udio opadao. Suppan pri tom upozorava da je udio Hrvata u »seoskoj inteligenciji« (učitelji, svećenici, bilježnici) bio u skladu s njihovim udjelom u ukupnom broju stanovništva. Ističući slab udio Hrvata u istarskoj inteligenciji, autor pokazuje da Hrvati ni u Dalmaciji nisu u inteligenciji postigli postotak svoga udjela u ukupnom stanovništvu. Zatim govori o strukturi radnika, upozoravajući na razmjerno visok udio Mađara u industrijskom radništvu. U vezi s procesom urbanizacije, autor ima u vidu četiri genetičko-strukturalna gradska tipa: mediteranski, srednjoevropski, vojni komuniteti i balkansko-orientalni. Na kraju nalazimo statistički pregled društvene strukture u Hrvatskoj i Slavoniji, Istri i Dalmaciji god. 1910. s tabelama.

Autor pokušava usporediti društvene strukture u Hrvata s onima ostalih nacija Austro-Ugarske. Ističe da je u Hrvata najveći udio samostalnih privrednika (79,7%) a najniži postotak pomoćnog osoblja, tj. najvećim dijelom radnika, dok su Hrvati po svom udjelu bili u kategoriji činovnika na trećem mjestu iza Mađara i Nijemaca. Po svojoj društvenoj razini, Hrvati su bili ispred Rusina i Rumunja, a prema konfesionalnoj statistici i ispred Srba. No njihova nerazvijena društvena struktura uočljiva je ne samo u usporedbi s Nijemcima, Česima i Talijanima nego i s Poljacima i Slovincima.

Suppan se zatim bavi školstvom i procesom naobrazbe kao bitnim komponentama modernizacije. Osvrće se na kulturne ustanove, novinstvo i na razne razine alfabetizacije. Daje također podatke o »nacionalnoj motivaciji i integraciji« u Hrvata: o mobilizacijskoj ulozi historiografije i religije, o problemu prodora

⁶⁰ Autor ističe da društveno-ekonomski napredak i nacionalna nezavisnost nisu u korelaciji što se vidi i s obzirom na ekonomsku zaostalost samostalnih južnoslavenskih zemalja Crne Gore i Srbije.

⁶¹ U tekstu ima malo podataka do popisa stanovništva 1910. No isto je i u ostalih autora. Uza sve poteškoće, Suppan je uspio reći mnogo o razini modernizacije i o hrvatskom društvu uoči propasti Monarhije.

⁶² U Ugarskoj je taj postotak 4.

»srpsko-hrvatskoga« jezika u Dalmaciji i Istri, o ulozi književnosti, o nacionalno integracijskim ideologijama. Smatra da integracijski proces hrvatske nacije nije bio dovršen 1914, jer još uvijek nije bilo jedinstvenog političkog teritorija, jer je proces društvene modernizacije zahvatio samo malobrojne gradske regije i dospio do početne faze industrijskog društva a ni nacionalna svijest još nije bila posvema obuhvatila šire slojeve.

Naposlijetku autor govori i o proturječnom držanju Hrvata u ratu. Požrtvovno su se zalagali u vojsci (pogotovu u bitki na Soči) i u mornarici. No od 1916. držali su se slabo (npr. za ofenzive Brusilova i Kerenskoga) pa je bilo prilično dezertiranja, buna i konspirativnog otpora u posljednjoj ratnoj godini, i to djelomično pod utjecajem oktobarske revolucije. Završava s obavijestima o Jugoslavenskom odboru i o stvaranju države Srba, Hrvata i Slovenaca.

Valja napomenuti da Suppan spominje gradišćanske Hrvate ali su Bunjevci i Šokci odvojeni u posebnom poglavlju pod naslovom »Bilješke o posebnim etničkim i religioznim preostalim grupama-iverju«. ⁶³ Autor W. Bihl kaže da su oni bili uvijek »reklamirani« od Hrvata ali da su se osjećali kao posebna »narodna grupa« koja se opirala mađarizaciji i srbizaciji, a da su se pogotovu nakon prijeloma stoljeća kolebali između hrvatskih usmjerenja i tendencije da budu katolički Srbi što bi, prema autoru, značilo »most između Srba i Hrvata«. ⁶⁴

O Srbima piše D. Đorđević. Kaže da je u Monarhiji bilo više Srba nego u Srbiji, da su oni svuda bili manjina. Kao periferni dio srpske nacije Srbi u Monarhiji imali su uski dodir sa »srednjoevropskom civilizacijom«. Bez obzira na sve promjene, srpsko je društvo ostalo seljačko, a tradicionalizam, pravoslavlje i želja za slobodom otežavali su brže uključivanje Srba u »srednjoevropsku civilizaciju«. Zato je u Srba bila vrlo živa svijest o vlastitoj nacionalnoj individualnosti a srpska crkva i konzervativizam seljačkoga društva uspjeli su duhovno povezati raspršene dijelove srpske nacije. Srbi u Monarhiji bili su posrednici pri širenju evropskih kulturnih struja na Balkan, a kako su bili u dodiru s ostalim južnoslavenskim nacijama povezivali su Srbiju sa »cjelokupnim južnoslavenskim pokretom«! Autor govori o društvenoj strukturi u Srba: o plemstvu, »srednjoj klasi« te o strukturi zanimanja. Na svim područjima Monarhije udio Srba u zanimanjima izvan poljoprivrede bio je mnogo niži od njihova udjela u ukupnom broju stanovništva, kao i u ostalih Južnih Slavena i nemačkih nacija. Ipak je srpska društvena struktura bila povoljnija od rumunjske i rusinske. Nakon što je istaknuo neke uvjete za razvoj srpskoga nacionalizma, Đorđević daje podatke o Srbima u pojedinim zemljama Monarhije. Najprije se bavi društvenom strukturom Srba u južnoj Ugarskoj, zatim nekim elementima njihova kulturnog razvoja a najviše prostora posvećuje srpskom nacionalnom pokretu. ⁶⁵

⁶³ Njemački termin »Völkersplitter« mogao bi se prevesti i izrazom »krohine«. Bihl daje neke podatke o Armenima, Grcima, Aromunima, Romima, Alpskim Romanima, Bugarima, Rusinima Bačke, Albancima te o nekim sektama: lipovancima, menonitima, karaititima i subotnjacima.

⁶⁴ Do popisa 1890. službena je statistika ubrajala Bunjevce i Šokce u Srbe, a 1900. i 1910. u »ostale«.

⁶⁵ Već smo dosada vidjeli da postoje poteškoće u prevodenju pojmova povezanih s nacijom s jednoga jezika na drugi. U Đorđevićevu tekstu pojam »Narodna stranka« u Srba i Hrvata nije dosljedno preveden. Miletićeva Narodna stranka naziva se »Volkspartei« a Strossmayerova štoviša »Kroatische Volkspartei«, dok se Srpska narodna slobodoumna stranka naziva »Serbische Nationalliberale Partei«, a Narodna stranka u Dalmaciji »Nationalpartei«. Samo je posljednji izraz ispravan, jer »Volks-

Autor daje neke podatke o Srbima u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini a nešto više u civilnoj Hrvatskoj. Kad je riječ o političkom i privrednom razvoju Srba u civilnoj Hrvatskoj, ističe da je srpska politika ovisila o držanju središnje uprave i o osjećajnoj usmjerenosti prema Srbiji. U Srba je, smatra Đorđević, postojala kombinacija privlačne i odbojne sile prema Hrvatima. S jedne strane postojali su zajednički etnički, kulturni i jezični izvori i nužnost zajedničke politike za rješenje nacionalnog pitanja, a s druge su se razvile dva agresivna mlada nacionalna društva s odgovarajućim nacionalizmima.⁶⁶ Autor iznosi neke društvene i privredne aspekte o Srbima u Dalmaciji. Nešto više rekao je o različitim problemima Srba u Bosni i Hercegovini i na kraju o Srbima u prvom svjetskom ratu.

U svom prilogu o Slovincima J. Pleterski se najviše bavi nacionalnopolitičkim pitanjima s gledišta borbe Slovenaca za nacionalni opstanak. Smatra da se počeci društvenog razvoja, koji je doveo do stvaranja slovenske nacije, moraju tražiti najkasnije u 16. st. Slovenski je element bio dvije stotina godina ograničen na šire slojeve i tek je u doba prosvjedenosti nastala prva koncepcija slovenske nacije kao povijesne cjeline. Trebalo je još šest desetljeća, kaže autor, dok pod utjecajem Ilirskih provincija i hrvatskoga ilirizma nije 1848. nastao u Slovenaca prvi političko-nacionalni program »Ujedinjene Slovenije« na etničkom temelju. Jedno od političkih dostignuća 1848. bilo je i službeno priznanje etničkog jedinstva Slovenaca pod slovenskim imenom, dok je stari naziv »vindišarji« (Windische) živio još samo u pučkoj upotrebi a bio je kasnije zloupotrijebljen od protivnika ravnopravnosti Slovenaca. Pod naslovom »Politizacija širih slojeva«, Pleterski se bavi političkim kretanjima do 1866, a zatim govori o njihovoj intenzifikaciji u poglavlju »Plebiscitarna izlaganja (Vorstellungen) nacionalnog pitanja« i o osnovnim političkim događajima u »Taaffeovu međuvremenu«, tj. daje sažet pregled nacionalnopolitičkih kretanja u doba »sloge« slovenskih političkih struja.

U poglavlju o »problemima egzistencije«, autor iznosi neke demografske podatke. Upozorava da je rast broja Slovenaca u drugoj polovici 19. st. bio najmanji od svih osam najvažnijih »jezičnih grupa« u austrijskoj polovici. U spletu uzročnosti toga kritičkog demografskog stanja ističe iseljavanje i agrarnu krizu.⁶⁷

Upozoravajući na opću pojavu porasta razlikâ između starijih industrijskih i neindustrijskih područja od 1859. do 1910. na slovenskom primjeru, autor kaže da su neagrarne privredne grane ipak bile u porastu i na slovenskom teritoriju. Štoviše, od 1900. do 1910. pao je udio agrarnog stanovništva u Slovenaca više nego u ostalih »jezičnih grupa« u Austriji. Odnos između slovenskog te njemačkog i talijanskoga kapitala bio je otprilike 1 : 10. Loše strane modernizacije

partei« ima na njemačkom jeziku značenje »pučke« stranke koja okuplja malograđanske i seljačke slojeve i ima uglavnom klerikalni karakter. Zato Pleterski u svom prilogu o Slovincima prevodi izraz Katolička narodna stranka (od 1892) s »Katholische Nationalpartei« a izraz Slovenska ljudska stranka (od 1905) sa »Slowenische Volkspartei«.

⁶⁶ Mislim da se agresivni nacionalizam ne može pripisati društvenim cjelinama nego samo određenim podstrukturama. Ističući negaciju srpske nacije od Stranke prava, autor ne spominje da je bilo i negacija hrvatske nacije sa srpske stranke. Nije sasvim točno da je Khuen-Hedervary pomagao srpsku manjinu protiv hrvatske većine, kako to kaže autor. Do određene granice, on je samo omogućio bolji uspon srpskom kapitalu nego hrvatskom zato što ga nije ometao vanekonomskim mjerama.

⁶⁷ Autor kaže da su u evropskim zemljama, u kojima je postojala redovna statistika, samo Irska i Luxemburg imali manju stopu rasta od slovenskog stanovništva.

teže su pogodile Slovence nego njemačko i talijansko stanovništvo slovenskih zemalja, budući da je agrarno stanovništvo bilo gotovo isključivo slovensko. Nepovoljna etnička stratifikacija Slovenaca prema Nijemcima i Talijanima u neagrarnim zanimanjima obnavljala se sve do rata. Slovenci nisu mogli ekonomski dostići Nijemce i Talijane u slovenskim zemljama. Relativna bilanca u toj konkurenciji bila je negativna. Zato se širila svijest o ugroženosti slovenskoga nacionalnog opstanka, iako je izuzetno dobro organizirana slovenska samopomoć osiguravala razmjerno znatni materijalni uspon. Pleterski kaže da su Slovenci imali malo nade da će preživjeti kao nacija u toj velikoj borbi za opstanak. Cilj i svrha slovenskog nacionalnog pokreta bili su doduše osiguravanje slovenske nacionalne egzistencije ali taj pokret nije bio antiaustrijski. Težio je za državnopravnim priznanjem slovenske nacije u Monarhiji. No upravo u tom pitanju slovenski je nacionalni pokret stajao pred neprobojnim zidom »njemačke i austrijske državne politike«, pa se slovenska omladina zato okrenula prema težnjama koje su vodile izvan Monarhije.

U poglavlju o kulturnom razvoju Slovenaca, Pleterski pokazuje kako su Slovenci opovrgli nametnutu interpretaciju njemačkog liberalizma da društveni uspon pojedinca mora biti povezan s prihvaćanjem njemačke kulture i jezika. Naprotiv, u Slovenaca je upravo socijalni napredak povezan s težnjama za nacionalnom emancipacijom na temelju vlastite nacionalne kulture. Razvila se slovenska kultura s »izričito demokratskim značajem« i znatnim dostignućima. Autor, dakako, upozorava na to da su neke pretpostavke uspješnoga kulturnog razvoja proizlazile iz širega austrijskog okvira, tj. iz težnje da se slovenska kultura uzdigne do stupnja njemačke, uz ostalo i kao opravdanje za političke zahtjeve, iz austrijskoga školskog sustava 1869. koji je omogućio visoku pismenost Slovenaca. Dakako, taj je školski sustav sadržavao i opasne denacionalizatorske odredbe s obzirom na nastavni jezik. Valja istaknuti da je i na kulturnom polju funkcionirala vrlo dobro organizirana samopomoć.

Pleterski kaže da i neki Slovenci nisu vjerovali u mogućnost afirmacije malobrojne slovenske nacije. No ta je malobrojnost bila prevladana uključivanjem širih slojeva u modernu nacionalnu kulturu ali i činjenicom da slovenski jezik nije bio izoliran i da je omogućavao saobraćaj s ostalim slavenskim kulturama.

Autor se zatim vraća na nacionalnopolitička kretanja i opisuje političke smjehove koji su nastali nakon pojave političkog katolicizma na početku osamdesetih godina. U poglavlju pod naslovom »Prema novim zaključcima« vidi se kako pojedine političke struje ističu nacionalnu autonomiju i kako se javlja ideja o jugoslavenskom državnopravnom ujedinjenju. Ističe da je opasnost talijanskoga iredentizma za Slovence ipak u njima podržavala uvjerenje da bi Slovenci raspadom Monarhije pali kao žrtva talijanizacije. Autor također govori o problematičnosti trijalističnih planova Slovenske ljudske stranke te o njenu traženju saveznika među hrvatskim strankama, o nacionalnorevolucionarnom omladinskom pokretu »Preporodovaca«. Pleterski na kraju izlaže političke akcije u Slovenaca za vrijeme rata, posebno od majske deklaracije 1917. do ulaska Slovenaca u zajedničku državu s Hrvatima i Srbima.⁶⁸

Vidjeli smo već da se historičari moraju razračunavati sa značenjem povijesno nastalih pojmova kao »Austrija«, »Ugri«, »Mađari«. Isto je s povijesnim terminom »Bohemia«, njemački »Böhmen«. Taj se pojam ne može prevesti na češki

⁶⁸ To je sažetak njegove poznate knjige: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971; na srpskom u Beogradu 1976.

(ni na hrvatski), jer na češkom jeziku pojam »češki« obuhvaća i »zemlju« i »državu« i češku naciju. Zato J. Koralka i R. J. Crampton počinju svoj prilog o Česima upravo tim pitanjem. Staročesi su zastupali povijesno-teritorijalnu koncepciju, tj. dvojezični »bohemizam«, koji se pokazao nerealan, jer je u povijesnom toku bilo nužno opredjeljenje za njemačku Austriju ili za češku naciju. Prodor češke nacionalne svijesti u Češkoj, a nešto kasnije i u Moravskoj, omogućio je raščišćavanje opasne zbrke pojmova. Autori smatraju da te duge nedoumice pokazuju da su Česi među nacijama Monarhije zapravo prelazni tip između »historijske nacije« i »nehistorijskog naroda« (Volk). Interesna zajednica između »zemaljskoga patriotizma«, koji se vezao za zemlju Češku (Böhmen) i češkoga građanskoga nacionalizma dugo je trajala uz ostalo i zato što plemstvo koje je bilo nosilac »bohemizma« nije u većini bilo protučeški nastrojeno.

Nakon demografskih podataka o stopi rasta češkoga stanovništva, autori se osvrću na početni »slavizam« u Čeha koji je bio prevladan austroslavenskim koncepcijama 1848. Otada je odnos Čeha s ostalim Slavenima imao značaj odnosa između samostalnih nacija, ali su Slovaci i dugo nakon kodifikacije slovačkog književnog jezika smatrani »Čehoslavenima«, a malokad »Čehoslovacima«. Česi su se predstavljali kao posrednici između slavenstva i germanstva ali se ta ideologija izmijenila nakon ujedinjenja Njemačke.

Autori obavještavaju da je većina Čeha katoličke religije i da su katolički svećenici bili u prvoj polovici 19. st. u prvim redovima češkoga »preporoda« ali da je ideološko-politički utjecaj češkoga protestantizma bio znatno veći od brojčanog udjela protestanata u češkom stanovništvu.

Uključivanje znatnih dijelova stanovništva u češko ili njemačko nacionalno društvo trajalo je ponegdje i do 20. st. a postojale su u tom pogledu velike razlike između pojedinih pokrajina. Nosilac neplemičkog nacionalnog i liberalnog političkog pokreta u Čeha bila je buržoazija i njena inteligencija, koja se uzdizala na temelju brzog gospodarskog rasta, a i seljaštvo se razmjerno lako uključivalo u kapitalistički razvoj. Autori se bave nekim pitanjima češke politike a iznose i najnužnije podatke koji ilustriraju prijelaz od agrarnoga u industrijsko društvo te razvoj školstva i kulture.

U poglavlju o Česima kao »nacionalnom društvu« možemo naći podatke o strankama zastupnicama različitih društvenih interesa koji su se javljali u toku golemih političko-društvenih preobrazbi češkog nacionalnog društva, pri čemu su sve stranke do rata temeljile svoju političku akciju na promjenama unutar Monarhije, a ne na očekivanju njezine propasti. Autori smatraju da su Česi na prijelazu iz 19. u 20. st. bili na najvišoj društvenoj razini od svih evropskih nacija koje nisu imale svoju državu i da je proturječnost između razvojne razine češkoga nacionalnog društva i njegove državopravne beznačajnosti bilo jedno od najvažnijih unutrašnjih pitanja Habsburške Monarhije. Sa distance moguće »objektivne« ocjene razvoja češke nacije u Habsburškoj Monarhiji, autori zaključuju da su nakon neuspjeha stvaranja »austrijske državne nacije« nastali uvjeti za uspon nacionalnih društava koji su bili povoljniji nego u drugim mnogonacionalnim državama na čelu s jednom vladajućom nacijom. Dakako, ne mogu se vladama pripisati promjene koje su nastale na temelju općeevropskog društvenog kretanja. Austrijskom dijelu Habsburške Monarhije služi na čast, završavaju autori, da nije imao snage a ni volje za denacionalizaciju. Austrijska država nije sprečavala uspon češke nacije, nego mu je štoviše pogodovala raznim mjerama, a mnogi su češki prvaci isticali korisnost i nužnost Austrije, ako po-

stane pravedna mnogonacionalna država. Ipak su ciljevi dinastije i njezinih apsolutističkih interesa i češkog dinamičnog i samosvjesnog društva bili suprotstavljeni, pa je ta proturječnost razriješana 1918.

Iz toga razmjerno kratkoga članka čitalac ne može dobiti sve nužne obavijesti o Cesima. Više podataka o njima ima u prilogima o Nijemcima, gdje se raspravlja o njemačko-češkim sukobima i o njihovim društveno-gospodarskim uzročnostima. Posebno nedostaje sustavni prikaz modernizacije koja je u Čeha postigla izuzetne rezultate. To je velika šteta, pogotovu zato što u prvom svesku nije zasebno obrađen privredni razvoj u češkim zemljama.

U svom se kratkom prilogu o Slovacima L. Holotík pretežno bavi nacionalno-političkim kretanjima najprije 1848, zatim u vezi sa suprotnostima oko slovačkog književnog jezika i s programima u Čeha, Hrvata, Mađara i Poljaka na temelju državnoga prava, pri čemu je slovačko pitanje moralo ostati po strani. Autor upozorava na nacionalnopolitičku djelatnost razmjerno uskoga kruga svećenika (većinom protestanata), učitelja i »literata« koja nije mogla obuhvatiti nacionalno indiferentno seljaštvo. Pri tom je bila važna i konfesionalna suprotnost, jer je oko 80% Slovaka pripadalo katoličkoj religiji. Konstatira da su se nakon nagodbe razdvojili razvojni pravci češke i slovačke nacije. Valja spomenuti da Holotík vidi jednu od motivacija mađarskih vladodržaca za provođenje Ugarsko-hrvatske nagodbe u njihovu nastojanju da spriječe političku koaliciju nemađarskih nacija. Tako se dogodilo da su Slovaci i ostale nemađarske nacije proglašene zakonom o »narodnostima« 1868. »folklorističkim grupama«.

Kad je riječ o gospodarskom, društvenom i kulturnom razvoju u Slovaka, autor ističe stalan pad njihova udjela u broju stanovništva Ugarske, u suprotnosti s rastom Mađara, i pripisuje to kretanje iseljavanju i asimilaciji, pogotovu u novim industrijskim središtima. Obraća pažnju i na nemogućnost uključivanja slovačkog seljaštva u kapitalističko tržište i na njegovo siromašenje. Kao i u drugim zaostalim područjima (npr. u Hrvatskoj), i u Slovaka je devedesetih godina vidljiva tendencija jačanja sitnoga i srednjega građanstva te porasta zadruga i kreditnih ustanova. Ima i pokušaja osnivanja industrijskih poduzeća uz pomoć češkoga kapitala. Zato je slovačko društvo ostalo doduše agrarno, ali s obrtno-industrijskim elementima.

U vezi s političkim borbama od sedamdesetih godina dalje dobivamo obavijesti o političkim strankama i njihovim različitim društvenim i političkim koncepcijama.

H. Batowski piše o Poljacima koji su od 1867. imali povoljan položaj u Galiciji (gdje je živjelo više od 90% Poljaka Monarhije), ali i u Šleskoj i Bukovini bilo im je znatno bolje nego njihovim sunarodnjacima u Pruskoj i Rusiji. Upozoravajući na obilježje poljskoga nacionalnog pokreta 1848. i situaciju u Galiciji u vezi s poljskim ustankom u Rusiji 1867, autor se bavi i posebnim pravima što ih je Galicija dobila između 1868. i 1882. kojima su Poljaci postigli bolji pravni položaj u Cislajtlaniji nego ostale nenjemačke nacije.⁶⁹ Batowski iznosi osnovne

⁶⁹ Između posebnog položaja Galicije i autonomije Hrvatske nakon nagodbe bilo je određenih sličnosti. Kao što se u mađarskoj vladi nalazio ministar za Hrvatsku, tako je i u austrijskoj vladi bio ministar za Galiciju, a kompetencije galicijskoga sabora bile su veće od djelokruga ostalih zemaljskih sabora, dakako manje od Hrvatskoga sabora. Kao i hrvatski, i poljski je jezik bio proglašen službenim. Uz ostalo, razlika je bila u tome što je poljska aristokracija imala znatan utjecaj u Beču (iz njenih su redova dolazili najviši državni funkcionari), dok je aristokracija u Hrvatskoj bila u većini strana a ni domaća nije utjecala u Pešti u smislu modernizacije u Hrvatskoj.

podatke o političkim strankama i kulturnom razvoju Poljaka iz kojih se vidi da su širi slojevi poljske nacije ostali u Galiciji siromašni i zaostali. Na vlasti je bilo poljsko veleposjedničko plemstvo na čelu s aristokracijom koje se jedino moglo koristiti postignutim posebnim nacionalnim pravima a nije se trudilo oko gospodarske modernizacije zemlje. Petina stanovništva na selu, a većina u nekim gradovima, bili su Židovi koji su u svojim rukama držali trgovinu. Autor smatra da je poljoprivreda u Galiciji bila najzaostaliya u cijeloj Monarhiji, uz ostalo i zbog »kratkovidnosti« vladajućeg plemstva.

Batowski zatim govori o nacionalnim sukobima između poljskih vladajućih klasa i Rusina koji su činili 50% stanovništva Galicije. Čini se da tu ima mnogo sličnosti s postupcima mađarskoga plemstva prema nemađarskim nacijama. Zato simpatija obrazovanih Poljaka prema Mađarima nije slučajna, iako su ponekad osuđivali mađarski pritisak na Slovake i na hrvatsku autonomiju. Iako je bilo i nešto simpatija za »južnoslavensku braću«, poljska politika nije obraćala pažnju položaju ostalih nacija Monarhije.

Autor također raspravlja o poljskim vanjskopoličkim gledištima, prije svega o odobravanju bečke proturuske vanjske politike i o programima za rješenje poljskog pitanja za vrijeme rata. Budući da su Poljaci živjeli u tri države, morao je krajnji cilj uvijek poljske politike u Monarhiji ipak biti sjedinjenje svih Poljaka u samostalnoj državi. Na kraju Batowski kaže da Poljaci nakon 1919. više nisu susjedi »austrijske države« ali da na obje strane još uvijek postoje uspomene na »dobri zajednički život« unutar Monarhije za ustavnoga razdoblja.⁷⁰

W. Bihl piše o Ukrajincima u Galiciji, Bukovini te zakarpatskim predjelima Ugarske. Njih su do 1918. nazivali »Rusinima« a i oni su se sami tako zvali do kraja 19. st., kad se sve više počelo javljati ukrajinsko nacionalno ime. Pod pritiskom polonizacije i mađarizacije, integracija ukrajinske nacije tekla je pod znakom velike borbe između »rusofilskih Starorusina« i »ukrajnofilskih Mladorusina«. Iz podataka o demografskim i društvenim strukturama proizlazi da su Rusini vjerojatno ona nacija Monarhije koja je u toku modernizacije najmanje napredovala. Nakon što je naglasio utjecaj crkava (»grčko-katoličke« i »grčko-ortodoksnе«) na nacionalni identitet Rusina, Bihl raspravlja o lošem pravnom položaju ukrajinskog jezika, o udjelu Rusina u raznim zakonodavnim tijelima, o njihovom školstvu i kulturnom životu i naposljetku o političkim strujama. U pedesetim godinama nastao je starorusinski pokret pod vodstvom grčko-katoličkog svećenstva, koje je željelo stvoriti književni jezik iz mješavine crkveno-slavenskog i ruskog jezika, a smatralo je da su Rusini dio ruske nacije.⁷¹ Sve do osamdesetih godina Starorusini su bili glavni nosioci kulturnih kretanja. No tada su bili prognjeni zbog rusofilstva. Mladorusini pojavili su se šezdesetih godina. Borili su se za rusinski narodni jezik kao književni jezik, a pod utjecajem istočnoukrajinskoga pjesnika Tarasa Ševčenka počeli su se smatrati posebnom ukrajinskom nacijom, različitom od Poljaka i Rusa. Kao i u ostalih nacija, i u Rusina došlo je na prijelomu stoljeća do cijepanja starih i stvaranja novih poli-

⁷⁰ Ovaj zaključak iznenađuje, budući da sam autor ističe u svom prilogu da je ekonomski položaj širih slojeva u Galiciji bio čak gori nego u Pruskoj i Rusiji. Tu ugodnu uspomenu mogu dakle gajiti samo potomci poljske elite koja je imala privilegirani položaj.

⁷¹ Što se tiče puta prema rusinskom književnom jeziku, a na temelju narodnoga jezika u suprotnosti s mješavinom crkveno-slavenskog i ruskog jezika, zanimljive su sličnosti s tokom nastajanja srpskog književnog jezika.

tičkih struja (osim u Ugarskoj gdje nisu imali svojih stranaka). Mnogi su se Rusini polonizirali. Odnos Poljaka i Rusina u Galiciji bio je neprijateljski, dok je u Bukovini, gdje su Rusini imali većinu, bio snošljiviji. Postojala je i suprotnost između Rusina i Rumunja u zajedničkoj pravoslavnoj crkvi, dok su ugarski Rusini bili izloženi mađarizaciji ali dijelom i slovakizaciji.

Američki historičar K. Hitchens bavi se Rumunjima Erdelja i Bukovine. Kad je riječ o Erdelju, obraća najveću pažnju političkom razvoju, ideologiji dako-romanskoga kontinuiteta te tradicionalnom nacionalnom vodstvu pravoslavnih i unijatskih biskupa. Moderni politički pokret pod vodstvom inteligencije i građanstva počeo je tek nakon nagodbe da bi devedesetih godina ušao u fazu odlučnih sukoba sa mađarizacijom i suradnje sa Slovacima i Srbima.⁷² Autor također spominje da su područja nastanjena Rumunjima imala nižu gospodarsku razinu nego teritoriji ostalih »narodnosti« Ugarske. Posebno piše o društvenoj strukturi i političkom razvoju Rumunja Bukovine (gdje je bilo i rumunjskih veleposjednika). Sukob između Rumunja i Rusina za prevlast u pravoslavnoj crkvi, autor interpretira kao dio kretanja koje je potkopavalo rumunjski značaj Bukovine. Valja uzeti u obzir da su Nijemci i Židovi imali neusporedivo bolji položaj u industriji, trgovini i kreditu te u slobodnim zanimanjima od Rumunja, iako su bili manjina. Hitchens kaže da su se Rumunji Bukovine osjećali od devedesetih godina u defenzivi: u pravoslavnoj crkvi protiv Rusina, u kulturi i državnoj službi protiv Nijemaca, a u privredi protiv Židova i da su uzrok svome potiskivanju vidjeli u politici *divide et impera* austrijske vlade. Autor međutim smatra da je austrijska vlada nastojala posredovati među zavađenim nacijama.

Uredništvo je odlučilo da kao dodatak trećem svesku dađe još jedan prilog o Rumunjima.⁷³ S. Pascu piše o geografskim, privrednim i etno-demografskim temeljima Erdelja i Bukovine u Habsburškoj Monarhiji. Nastoji dokazati da rumunjska područja Monarhije čine s Vlaškom i Moldavskom jedinstveno geografsko i privredno područje. Ističe da se rumunjski narod počeo oblikovati u 7. st. i otada obitava spomenute zemlje. Na temelju raznih popisa od 18. st. dalje želi dokazati »svjesnu politiku« denacionalizacije Rumunja u Erdelju mađarizacijom, a u Bukovini »rutenizacijom«, ističući da su to bila područja kompaktne etničke mase Rumunja.

Gotovo svi autori, koji pišu o pojedinim nacijama, iznose i podatke o Židovima. Stanovništvo židovskog porijekla imalo je vrlo različit udio u ukupnom stanovništvu pojedinih zemalja ali zato gotovo svuda znatnu ulogu u gospodarskom i kulturnom životu. Zato je u svezak o nacijama uneseno i poglavlje o Židovima W. Bihla, iako su se oni u Monarhiji službeno smatrali konfesionalnom a ne etničkom grupom.⁷⁴ Kao i u ostaloj Evropi, Židovi su se u i u Monarhiji kolebali

⁷² Uza sve suprotnosti s Mađarima, u nekih je rumunjskih političara postojao strah od Slavena i »panslavizma« pa zato i uvjerenje da će se moći naći zajednički jezik s Mađarima u obrani od te opasnosti. Pri tom je određenu ulogu imala i činjenica da je metropolija u Srijemskim Karlovcima dugo imala vlast nad rumunjskom pravoslavnom crkvom i njenim kulturnim ustanovama.

⁷³ Vjerojatno je to uradio zato što su rumunjski povjesničari bili povrijeđeni time što rumunjsku historiju piše Amerikanac. Zacijelo je uredništvo imalo i drugih sličnih poteškoća.

⁷⁴ Analogno je trebalo postupiti i s Muslimanima BiH. Ur. Wandruszka kaže u uvodu da je muslimansko stanovništvo BiH trebalo iz više razloga, i u skladu s postojećim pravom o nacijama u Jugoslaviji, obraditi u ovom svesku. Ipak će takav prilog biti izvršten samo u svezak o konfesijama.

između asimilacije s nacijama, s kojima su živjeli, i židovsko-nacionalne individualnosti. Pri tom je mnogo ovisilo o spremnosti određenih slojeva pojedinih nacija da Židove prihvate ili ih odbace kao strano tijelo. Bihl daje opće statističke podatke o židovskom stanovništvu u Monarhiji.⁷⁵ Zbog zasebnoga povijesnog razvoja i zakonskih ograničenja pri naseljavanju na selu, znatni je dio Židova živio u gradovima i gradićima već prije 1848, a pogotovu nakon odobrenja slobodne seobe šezdesetih godina.

Autor raspravlja o promjenama u pravnom položaju Židova 1848, kad im je odobrena sloboda kultura a ukinuti su i zasebni porezi (npr. porez za boravak u određenom mjestu, taksa pri ženidbi i sl.). Oktroiranim ustavom Židovi su doduše izjednačeni u pravima s kršćanima ali su židovsko pravo na nekretnine i mogućnost zaposlenja u javnim službama ostali za neoapsolutizma neostvareni. Naposljetku 1860. ukinuta su i ostala ograničenja. Dozvoljeno je svjedočenje Židova pred sudom, obavljanje dotada zabranjenih obrta a mogli su također stjecati zemljišni posjed. Zakonodavstvo koje je omogućilo građanska prava i Židovima bilo je u Cislajtanijski dovršeno 1867/8. ali nisu bili priznati kao posebna nacija (Volksstamm). Isto tako postupalo je i mađarsko zakonodavstvo nakon nagodbe. Zanimljivo je da su austrijski i mađarski zakoni tek 1890, odnosno 1895. odstranili posljednje smetnje pravnom priznanju židovskih religioznih zajednica a da je hrvatsko autonomno zakonodavstvo već zakonom od 21. listopada 1873. omogućilo slobodu religije i ravnopravnost Židova u političkim i građanskim pravima.⁷⁶

Autor posvećuje znatnu pažnju jezičkoj pripadnosti Židova. Očigledno je kretanje prema njihovoj asimilaciji. Prve statistike iskazuju naime njemački jezik kao jezik pretežne većine Židova. No do posljednjeg popisa 1910. naglo je rastao broj Židova koji su kao svoj materinji ili upotrebnii jezik proglašavali jezik nacije s kojom su živjeli. Mađarski državni organi posebno su podupirali asimilaciju Židova. Autor se zatim bavi vrlo različitim društvenim strukturama židovskoga stanovništva u pojedinim zemljama Cislajtanijske koje su obuhvaćale sve gradske društvene slojeve od krupne buržoazije i inteligencije preko sitne buržoazije i industrijskog proletarijata.

Udio Židova u kapitalističkom razvoju u Ugarskoj bio je izuzetan, posebno u trgovini i kreditnim poslovima te u intelektualnim zanimanjima. No oko dvije trećine Židova ipak je pripadalo sitnoj buržoaziji i radničkoj klasi, a samo oko 3% vrhovima mađarskoga društva. Rastao je i broj židovskih veleposjednika i zakupnika.

Nakon što je nabrojio značajnije pisce, publiciste, filozofe, historičare, liječnike, znanstvenike, tehničare, muzičare, likovne umjetnike te visoke činovnike židovskoga porijekla, autor još upozorava na duhovno-kulturne struje od mističnih antiracionalnih pokreta do moderne nacionalne židovske samosvijesti koja je upravo iz Monarhije pokrenula moderni cionistički pokret.

⁷⁵ Uključujući i BiH, židovsko je stanovništvo činilo 1910. 3,9% stanovništva Monarhije. Udio židovskoga stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji porastao je od 0,7% 1880. na 0,8% 1910. Židovsko stanovništvo Translajtanijske s hrvatskim materinjim jezikom poraslo je od 0,16% ukupnoga židovskoga stanovništva 1890. na 1,11% god. 1910. U vezi sa srpskim jezikom postotak za cijelo ovo razdoblje ostaje isti, tj. 0,01%.

⁷⁶ Autor daje podatke o organizaciji i djelatnosti židovskih općina. God. 1913 bilo ih je u Hrvatskoj i Slavoniji 25 a u BiH 6.

Na kraju trećega sveska nalaze se dva priloga o pravnom aspektu nacionalnog pitanja u Habsburškoj Monarhiji koji su prvobitno bili predviđeni za drugi svezak. U vrlo opširnoj raspravi o ravnopravnosti nacija kao ustavnom načelu 1848—1918, G. Stourzh se bavi pravnim regulativima koji su na vrlo različit način osiguravali barem dio proglašene ravnopravnosti nacija u Cislajtanijskoj. Prilog je zanimljiv, jer autor određenim ilustracijama omogućava čitaocu uvid u stvarnu funkciju proglašene načela. Pokušava utvrditi je li uopće postojala nacionalna ravnopravnost, polazeći od pojedinačnih sukoba i njihova rješavanja na ustavnim sudovima. Ne ograničava se dakle samo na organizacijsko-upravnu historiju nego pokazuje i interes pojedinih nosilaca nacionalnih zahtjeva a i razvoj uprave i sudova.

U prvom dijelu riječ je o pitanju nacionalne ravnopravnosti u ustavnim promjenama 1848—1867. Autor je opisao sve osnovne elemente diskusija i zaključaka o tome u toku 1848/9, zatim korištenje postulata ravnopravnosti nacija kao sredstva carske politike 1848—51.⁷⁷ Bavi se također napuštanjem spomenute taktike za neoapsolutizma, ustavnim eksperimentima te ponovnim prodorom načela nacionalne ravnopravnosti do 1867.⁷⁸ U vezi s ustavnim razdobljem do nagodbe, autor kaže da se kruna, kao i 1848—51, služila lozinkom ravnopravnosti kao sredstvom u svojim sporazumima s određenim političkim grupama nekih nacija kojih se zatim nije držala. Osnovno pitanje uređenja Monarhije 1860—67. bilo je, dakako, *modus vivendi* s mađarskim vladajućim klasama. O tome je ovisila taktika kruna pri davanju prednosti, odnosno zapuštanju sad ove sad one nacije, odnosno njenih političkih predstavnika.

Središnji dio rasprave odnosi se na nacionalnu ravnopravnost kao građansko pravo u Cislajtanijskoj. Zato Stourzh najprije govori o nastanku slavnog paragrafa 19 austrijskoga temeljnog državnog zakona od 1867. o općim pravima državljana kao o kompromisnom rješenju. Nacionalna politika i nacionalno pravo u Cislajtanijskoj ovisili su do 1918. i o razmimoilaženjima u interpretaciji i provođenju toga paragrafa koji proglašava ravnopravnost nacija (*Volksstämme*) te njihovo pravo za očuvanje i unapređenje vlastite nacionalnosti i jezika, ravnopravnost jezika i pravo svake nacije u mješovitim područjima da dobije materijalna sredstva za naobrazbu u svom jeziku, ali bez prisile učenja drugog »zemaljskog« jezika. Kompromis između hegemonijalnih interesa Nijemaca i nužnosti da se donekle udovolji nenjemačkim nacijama bio je prije svega u tome

⁷⁷ U autora ima također podataka za definiranje pojmova u vezi s nacijom god. 1848. i kasnije. To su pojmovi »Volk«, »Volksstamm«, »Volkstum« i »Nationalität«. Potpuna jednoznačnost u jezičnoj upotrebi nije dakako postignuta. Pojam »Volk« znači i jezično-kulturnu i državnu zajednicu. U Habsburškoj Monarhiji, kao »mnogonacionalnoj« državi, upotrebljavali su se za jezično-kulturnu zajednicu pojmovi »Volksstamm«, »Volkstümlichkeit« i »Nationalität«, dok su pojmovi »Volk« i »Nation« dobili smisao nacije-države sastavljene od više »Nationalitäten« ili »Volksstämme«. U pravnoj se upotrebi ustalio pojam »Volksstamm« za nacije kao kulturno-jezične zajednice. Pojam »Nationalität« upotrebljavao se kao sinonim za »Volksstamm« i u značenju svojstava toga »Volksstamma«. Još dugo pojam »Volk« upotrebljavao se za stanovništvo pojedinih nacionalno miješanih krunovina kao što su Češka i Moravska.

⁷⁸ Autor izjavljuje da je »primat« njemačkog jezika za neoapsolutizam bio prije svega funkcija težnje za osiguranjem pozicije Monarhije kao velike sile a ne i rezultat nacionalnopolitički motiviranih germanizacijskih težnji. Iznosi neka Czoernigova gledišta (koji uz njemački priznaje status kulturnog jezika samo talijanskom) o njemačkom jeziku kao sredstvu »kulturtregerstva« Monarhije na istok i njena jedinstva kao velike sile ali ne vodi računa o praksi u pojedinim krunovinama, u kojima se narodni jezik sustavno zamjenjivao njemačkim.

posljednjem dijelu paragrafa 19. Nijemci, naime, nisu nikako htjeli prihvatiti načelo o uvođenju u školama učenja i drugog, tj. nenjemačkog »zemaljskog« jezika.

Stourzh zatim razmatra problem razmimoilaženja o tome je li paragraf 19 samo »zakon obećanja«, tj. proklamacija koja nikoga ne obvezuje i ne osigurava pravnu zaštitu, ili pravo koje se može i mora neposredno primijeniti. Ilustrira to nekim odlukama Carevinskog suda i Ustavnog suda. Značajno je da za provođenje par. 19 nije bilo kodifikacija obaveznih za cijelu Cislajtaniyu nego samo vrlo različitih mjera za pojedine zemlje ili za grupe zemalja. Osim toga je provođenje toga paragrafa ovisilo i o praksi krune da predobije predstavnike nacija u pojedinim krunovinama kao saveznike u određenim situacijama, odnosno da ih u drugim uvjetima opet odbaci.⁷⁹ Autor upozorava da je uvođenje prava žalbe protiv povrede temeljnih prava građana bilo novost u Evropi ali da nije osiguravalo pravnu zaštitu državljana, jer su rješenja Carevinskog suda imala samo značaj utvrđivanja činjenica a nisu povlačila za sobom kasacije neustavnih mjera određenih upravnih organa.

Stourzh ilustrira načelna gledišta članova Carevinskog suda na primjeru žalbi triju općina nastanjenih slovakiziranim Hrvatima protiv nastave isključivo na njemačkom jeziku koja je 1877. proglašena opravdanom. Tim je Carevinski sud zauzeo načelno gledište da par. 19 sadrži neposredno primjenjivo pravo a ne samo načelnu proklamaciju. Međutim taj princip nije mogao funkcionirati u neprekidnim nacionalnim sukobima. Autor to ilustrira »dramatičnom načelnom raspravom« u Carevinskom sudu 1888, u povodu ponovljene žalbe »tvrdokornih Hrvata«, tj. hrvatske općine Vrbnik na Krku, protiv istarskog Zemaljskog odbora u Poreču koji je odbijao primiti spise na hrvatskom jeziku. Iako je Carevinski sud većinom glasova zaključio da je istarski Zemaljski odbor povrijedio ustavno pravo općine Vrbnik zajamčeno par. 19, ipak je prevladalo mišljenje da taj paragraf treba interpretirati samo kao proklamaciju. Takvo je kolebanje bilo karakteristično do kraja Monarhije. Nacije su doduše prema spomenutom paragrafu bile subjekti nacionalnih prava, ali nisu bile priznate kao pravne osobe. Zato se Carevinski sud također razračunavao s pitanjem što je zapravo »Volksstamm«, tj. koja organizacija i pravna osoba ima pravo da u njegovo ime podnese žalbu protiv povrede nacionalnih prava.

Stourzh se posebno bavi jezičnim pravom unutar načela o nacionalnoj ravnopravnosti. U Austriji nije bilo zakona o »državnom« jeziku, kao što je to bio slučaj u Ugarskoj s mađarskim jezikom. Sve austrijske vlade postupale su s jezičnim pitanjem u pojedinim krunovinama po različitim mjerilima. U upravnoj praksi njemački je jezik bio »državni« jezik s izuzetkom teritorija prevlasti talijanskoga službenoga jezika u talijanskom Tirolu, u Istri, te u prvo vrijeme i u Dalmaciji. Autor također upozorava na brojne zahtjeve s njemačke strane da se njemački jezik zakonski proglašni državnim jezikom.⁸⁰

⁷⁹ Npr. sukob vladajućih njemačkih liberala od 1867. i Čeha donio je Poljacima Galicije znatne prednosti. Sukob s Talijanima omogućio je poboljšanje jezično-pravnoga položaja »Slavena« Dalmacije. Hohenwartova vlada, koja je željela nagodbu s Česima, nije privela sankciji zakonske osnove o ravnopravnosti slovenskoga jezika u Kranjskom saboru.

⁸⁰ Smatra da je prijedlog slovenskog svećenika L. Gregorca u prosincu 1899. formulacija ideje o jezičnoj ravnopravnosti s najradikalnijim konzekvencama za cijelu Cislajtaniyu.

Iz rasprave saznajemo i podatke o pitanjima službenoga jezika zakonodavnih organa i službenih listova, o funkciji jezične ravnopravnosti u javnoj upravi (o pitanju vanjskoga i unutrašnjega službenoga jezika i o jezičnoj kvalifikaciji činovništva).⁸¹ Najvažnije je jezično pitanje u općinama koje su u pogledu službenoga jezika imale široke ovlasti. Vrlo različite situacije mogu se ipak svesti na zajednički nazivnik. Općine su imale pravo da odrede svoj službeni jezik i često su nametale jezična rješenja u interesu većine. Načelno pravo »samoodređivanja« autonomnih organa i nedostatak zakonskih propisa poticao je suprotstavljene interpretacije.⁸² Stourzh tvrdi da je državna uprava neusporedivo konzekventnije postupala prema deklaraciji o nacionalnoj ravnopravnosti u par. 19 nego nosioci autonomne uprave. Zemaljski su se organi javljali kao čuvari prava jezične manjine za razliku od općina, odredbe kojih su često ispravljali u korist tih manjina.

Autor zatim raspravlja o problemu ravnopravnosti u jeziku suda, o nastavnom jeziku, manjinskim školama te o zabrani »jezičnog pritiska«, tj. primoravanju Nijemaca da im djeca u školi uče nenjemački jezik.⁸³

Prelazeći na pitanje prava na nacionalnu autonomiju i na nacionalnu pripadnost, Stourzh najprije obavještava o grupama koje su se pojavljivale kao pravne osobe, nosioci prava na nacionalnu ravnopravnost. Najvažniju ulogu pri tom pripisuje općinama kao »tvrđavama« pojedinih nacija. Važno je kako su se predstavnici nacija služili ustanovama liberalne države u nedostatku ustavnih organa samih nacija. U vezi s autorovim obavijestima do moravske nagodbe valja istaknuti odluku Upravnoga suda 1881. s prvom definicijom nacionalnosti na temelju izjave pojedinca o njegovoj nacionalnoj pripadnosti. Otada je Upravni sud primjenjivao spomenuto načelo ali su u praksi, pogotovu moravske nagodbe 1905, upravni organi prosuđivali tko je koje nacionalnosti. Ističući ideje o nacionalnoj autonomiji 1897–1902, autor smatra da je slovenski socijaldemokrat Etbin Kristan najjasnije izrazio ideju o razgraničenju nacije i teritorija.

Stourzh zatim raspravlja o nacionalnoj autonomiji u moravskoj nagodbi 1905, koja se protezala na službeni jezik i školstvo, a utjecala je i na stvaranje političke volje uvođenjem nacionalnih kurija u saboru, i o poteškoćama njezine provedbe. Upozorava na usmjerenje prema nacionalnoj autonomiji u Bukovini i Galiciji.

Autor zaključuje da je vapaj za ravnopravnošću nacija bio lozinka borbe nacija za jednaka prava, ali i za više udjela u državnoj moći, i da od 1867. to nije bio više samo politički program nego ustavno pravo. Svojim je prilogom želio pokazati kako su ustanove za pravnu zaštitu javnoga prava savjesno i odgovorno odlučivale o zaštiti jezičnoga i nacionalnoga prava, ali su također nailazile na nepremostive poteškoće. Kad je riječ o odnosu nacija prema državi, pri čemu su nacije mogle postati konstitutivne jedinice države, Stourzh kaže da su se nacije našle u čudnovatom međuprostoru, jer su bile ustavom priznate ali nisu bile pravne osobe. Donekle je »velikodušnost« austrijskog upravnog prava pre-

⁸¹ U vezi s brojnim podacima o jezičnim sukobima u pojedinim saborima, autor kaže da je u tom pogledu bilo najgore u Istarskom saboru.

⁸² Autor ilustrira situaciju primjerima iz Češke, talijanskog Tirola, Ljubljane i Praga.

⁸³ Iznosi i podatke za stanje u Dalmaciji, Istri i slovenskim zemljama.

vladavala te proturječnosti, a nazirao se i put na kojem su nacije, zajedno s krunom, sve više postajale nosioci realnog ustava u Cislajtlaniji, iako to slovom zakona nije bilo utvrđeno.

U borbi za nacionalnu autonomiju Stourzh vidi borbu za ravnopravnost, ali i međusobnu izolaciju nacija koja se realizirala nakon propasti Monarhije, kad su, kako kaže, nestale one spone koje su omogućavale ravnopravnost uz pomoć spomenutih ustanova za zaštitu općih prava građana. Autor zaključuje da se u Austriji uvijek postavljalo pitanje: »Što je nacionalna ravnopravnost?« koje je zahtijevalo nove i nove odgovore i smatra da su nastojanja za provođenjem u život nacionalne ravnopravnosti bila dostignuća koje i danas zaslužuje poštovanje.

U Ugarskoj, dakako, nije bilo sudova za zaštitu ustavnih prava građana. Zato L. Gogolák povezuje svoju raspravu o zakonima o »narodnostima« u Ugarskoj s pitanjem mađarske nacionalne i centralizirane države. Polazi s gledišta da mađarsko reformno razdoblje započeto 1790–91, doba »predožujka« (1825–1848) i najzad dualizma, kad se izgrađivala mađarska centralistička država, čine nedjeljivo jedinstvo. Nagodbeno doba bilo je vrijeme pobjede ideala reformnoga pokreta ali ujedno i doba ubrzavanja raspada povijesne Ugarske, jer je mađarizacija uvjetovala snažne težnje nemađarskih nacija da se oslobode mađarske hegemonije. Zakoni o »narodnostima« moderne Ugarske (1849, 1868) nisu nikada postali podloga izgradnje države i ublažavanju nacionalnih suprotnosti i bili su u proturječnosti s osnovnim ciljevima centralističke mađarske države.

»Mršave elite« nacija, koje su se opirale mađarizaciji, tek su 1848/9. stigle do jasne spoznaje potrebe svoje državnosti. Nasuprot tome, mađarski je preporod izrastao na osamstogodišnjoj tradiciji državotvornog »naroda-gospodara« (Herrnvolk).⁸⁴ Autor govori o jedinstvu »ugarskoga političkog naroda« (*natio Hungarica*) i države, koje je razbila romantička predodžba o jeziku kao duši nacije, i morala je obuhvatiti sve pripadnike jezične zajednice a ne samo plemstvo. Prema Gogoláku je »historijsko-herojsko« vjerovanje u nepostojeću jedinstvenu mađarsku državu izraslo iz ideološkog križanja mađarske staleške i francuske republikanske tradicije. Mađarski jezički pokret mogao je ostvariti svoje ideale samo uz pomoć nasilja koje je, uz ostalo, bilo izraz nepremostivog straha za nacionalnu egzistenciju, budući da je mađarska »jezična nacija« bila u povijesnoj Ugarskoj manjina. Jednakost pred zakonom, što su je pripremali »veliki mađarski liberali« još prije 1848, mogla se provesti u život samo mađarizacijom pojedinaca. Bilo je nemoguće izgraditi »mađarsku političku naciju« koja bi obuhvaćala i »narodnosti«. Zato se, kaže autor, izgradnja mađarske centralističke države temeljila isključivo na suradnji mađarskoga »Herrnvolka« i na njegovu jeziku.

Gogolák prati početke mađarizacije u upravi i školstvu od reformnog razdoblja i nastanak mađarske državne ideje koja je proglašavala Mađare nosiocima zapadne kulture i njenim braniteljima prema Istoku i Balkanu. Reformna i nagodbena epoha omogućile su mađarstvu dostignuća što su zadržila i protivnike i preoblikovala su staleški zaostalu »klasnu naciju« u »građansko-seljačku zaje-

⁸⁴ Mađarizirani Nijemac Béla Grünwald, koji se potkraj stoljeća divio staromađarskom i novomađarskom »čovjeku-gospodaru«, želio je mađarskom školom pretvoriti nemađarske seljačke sinove u mađarske »ljude-gospodare« (úrriemberek). Uopće su u prvim redovima u borbi za takvu mađarizaciju bili potomci karpatskih Nijemaca a ponekad i Slovaka.

dnicu kulture i uvjerenja« te nametnule zaostaloj državi industrijalizaciju i urbanizaciju. Gogolák, štoviše, kaže da se bez procesa mađarizacije prije 1848. ne bi mogla razviti moderna mađarska nacija. Napuštanje stoljetne hegemonije mađarstva značilo bi u suvremenika isto što i samoubojstvo. Mađarska vladajuća klasa nije željela uzeti do znanja zahtjeve nemađarskih nacija. Nije zato slučaj da u inače bogatoj mađarskoj ustavnopravnoj literaturi nema ni traga pitanju prava nacionalnih manjina, pa ni interpretacijama zakona o »narodnostima«. Druga strana ideje o slobodi, filozofira Gogolák, uvijek je moć i sila. I u Mađara, ali i u nemađarskih nacija, sloboda i moć su nedjeljivi fenomeni.

U poglavlju pod naslovom »Politička romantika i nacionalno pitanje« autor kaže da je povezivanje nacionalnog jezika s teritorijalno-državnopravnom samostojnošću u propagandi nemađarskih nacija bilo žestok izazov za novi mađarski državni suverenitet. On upozorava na političku romantiku, njezino heroiziranje prošlosti, mesijanizam te izazivanje kompleksa više ili manje vrijednosti, a pogotovu na nacionalnu mržnju kao središnju točku nacionalnog osjećaja u Mađarâ i Nemađarâ. Smatra da je ta romantika prikrivala spoznaju da su Mađari i »narodnosti« proizvodi »iste dunavsko-karpatске sudbine«, upućeni jedni na druge. Umjesto da se međusobni odnosi riješe zakonitim putem, svi su se odali šovinizmu. Suočeni s čehoslovakizmom, dako-rumunjizmom, »srbizmom-hrvatizmom-ilirizmom« te ruskom i panslavističkom opasnošću, Mađari su postali žrtva kolektivnih nacionalnih kompleksa straha za svoju egzistenciju, kao da su predosjećali kob 1918/19!⁸⁵

Autor upozorava da 1848. nije izrađen novi ustav nego da su zakoni kojima je ukinuto staleško uređenje i kmetstvo postali dio staroga državnog i civilnog prava. Bavi se i pokretima nemađarskih nacija i zakonom o »narodnostima« 1849, »velikoaustrijskim« pokušajem upravne organizacije Ugarske i njezinim neuspjehom. Kaže da predstavnici nemađarskih nacija nisu nakon sloma neoapsolutizma mogli biti partneri za dogovor s mađarskim i austrijsko-njemačkim povijesnim klasama te novom krupnom buržoazijom koji su prezirali Slavene i »Vlahe« (Rumunje).

Gogolák zatim prelazi na problematiku god. 1861. i njezine posljedice u Austro-ugarskoj nagodbi koja je najzad omogućila neometanu izgradnju centralističke mađarske države.⁸⁶ Podrobno izlaže karakter mađarskoga zakona o »narodnostima« i otpor protiv njega. Tvorcima su ga smatrali kompromisom između povijesno-političkog integriteta mađarske države, odnosno »nedjeljive jedinstvene mađarske nacije«, te jezičnih, kulturnih i religioznih zahtjeva »narodnosti«. Poznato je da je mađarska vlada sustavno kršila zakon o »narodnostima«, iako nije priznavao »narodnost« kao pravno načelo i zato nije ni pretpostavljao mo-

⁸⁵ Autor uzima u obzir samo »strah Mađara za svoju nacionalnu egzistenciju a ne obazire se na strah nemađarskih nacija koji je zacijelo bio opravdaniji s obzirom na rezultate njihove asimilacije mađarstvom. Situacija 1918/19, u kojoj su se našli Mađari, nije doista bila ugodna, ali se iz današnje perspektive vidi da nije bila tako kobna. Mađari su se održali kao nacija. »Katastrofa je bila u tome što mađarska elita više nije mogla vladati nemađarskim nacijama sustavnim nasilnim mjerama u svrhu njihove asimilacije.

⁸⁶ Hvaleći Deákovu »veliku državničku mudrost«, što je hrvatsko pitanje tretirao kao državopravno i priznao Hrvatskoj i Slavoniji status »političke nacije«, Gogolák kaže da je Ugarsko-hrvatska nagodba primljena na početku s velikim oduševljenjem za razliku od zakona o »narodnostima«. Ne pita se, dakako, kakva je bila reakcija na nagodbu u Hrvatskoj.

gućnost etnopolitičkog rasparčavanja Ugarske. No u toku mađarizacije, kao svrhe i cilja države, mađarska vlada nije dopuštala ni neophodnu upotrebu jezikâ »narodnosti« u upravi i školstvu.

Autor zatim govori o mađarizatorskim zakonima u školstvu, posebno o podržavljenju osnovnoga školstva. Mađarizacija se često smatra tehnikom klasnoga gospodstva nad širim slojevima »narodnosti«. No Gogolák nasuprot tome tvrdi da nije toliko riječ o klasnoj borbi koliko o sukobu mađarskih »srednjih klasa« vjernih državi sa »srednjim klasama« »narodnosti« koje su težile za nacionalnom državnošću. Autor brani mađarizatorsku politiku tvrdnjom da se ona ne može usporediti s antipoljskim mjerama Pruske, koje su bile privredne, političke i religiozne, ni s masovnim i rasnim terorom međuratnog i poslijeratnog razdoblja! Obilježje mađarstva bilo je samo u jeziku a mađarizacija nije, prema autoru, uključivala ni potpunu slobodu i novo uređenje ni nasilno iseljavanje (tj. kao nakon drugoga svjetskog rata).

Gogolák na kraju svoga priloga kaže da je pitanje bi li stvarna primjena zakona o »narodnostima« mogla pomiriti Mađare i »narodnosti«. Na to ne želi odgovoriti, jer nije »prorok okrenut prema natrag«. U zaključku ponavlja, čini se, svoje osnovno objašnjenje za odnos Mađara i »narodnosti«, tj. upozorava na smrtni strah Mađara za opstanak mađarske države i nacije, koji je prouzrokovao nasilje i iracionalne eufrije.

Valja reći da čovjek nakon lektire toga priloga dobiva dojam da se Gogolák beskrajno divi mađarskoj eliti. Njezino stvaranje mađarske države, povezano s nasiljem i odbijanjem da se spozna zbilja, doživljava kao neku klasičnu tragediju. Ako je to doista tako, onda je riječ o »patetičnom« pristupu, bez obzira na njegovu kritiku »etnopatetičnosti« ljudi 19. st. i kasnijih historijskih interpretacija. Mislim također da autor mjeri istim aršinom nacionalizam Mađara i »narodnosti«. Nemađarskom vodstvu pripisuje prije svega motivaciju karijerizma. Osim toga, za nj je mađarsko društvo postalo »građansko-seljačko« i homogeno. Pri tom je u punoj suprotnosti s L. Katusom, koji u svom spomenutom prilogu upozorava na golemi jaz u mađarskom društvu tako da širi slojevi nisu postali organski dijelova društvene i političke nacionalne zajednice. Zato Katus zaključuje da je mađarska »nacionalna integracija« ostala nepotpuna. U jednoj bilješci Gogolák se ograđuje od »novije mađarske marksističke historiografije« koja pozitivno ocjenjuje borbu »narodnosti«, tvrdi da mađarske povijesne klase (koje su uništene tek 1944/5) nisu zastupale prave mađarske nacionalne interese i optužuje ih za klasno gospodstvo nad »narodnostima«. Prema Gogoláku ta revizija mađarske povijesne slike uključuje pozitivnu ocjenu mađarskog četrdesetosmaškoga vodstva, izuzevši njegove postupke s »narodnostima«.

Treći svezak završava »sažetkom« neizbježnog R. A. Kanna koji piše o problematici nacionalnog pitanja u Habsburškoj Monarhiji 1848–1918. Nije riječ o sažetku problema obrađivanih u trećem svesku nego o sažimanju vlastitih gledišta, tj. o nastavku izlaganja iz drugoga sveska. Najprije govori o opsegu i ograničenju svoga predmeta pa kaže da se želi držati pitanja o uzrocima događaja u Rankeovu smislu a ne raspravljati o tome je li se nacionalno pitanje u Monarhiji ipak moglo riješiti ili nije. Za Kanna je ravnopravnost nacija u Monarhiji — apstrakcija! Tim su se pitanjem bavili pojedini pisci, državnici i visoki upravni činovnici, a kao iznimke parlament u Kroměřížu i Socijaldemokratska stranka 1899. Pitanje ravnopravnosti nacija autor povezuje sa svojim pojmom »nadracionalnog« što ga je, kako smo vidjeli, obrazložio u drugom svesku.

Tamo je rekao da u Monarhiji zapravo nije bilo »nacionalnog« i da je ono ostvareno samo u »totalitarnim« državama! Pitanje ravnopravnosti nacija za nj je »nacionalno« pitanje i on ga strogo odvaja od »integralnog šovinističkog nacionalizma« koji je zahtjevom za ravnopravnošću samo prikrivao egoistične težnje svoje nacije, uglavnom uperene protiv drugih nacija! Često je to bio samo pokušaj da se prikriju tendencije za postizavanje nacionalne moći i separatističke akcije!⁸⁷ Nacionalni su programi, kao izraz »nacionalizma«, realnost Monarhije, dok su planovi za reformu i odluke u upravnoj i sudskoj praksi bili samo – apstrakcija! Kann se želi baviti »nacionalizmom« u Monarhiji a ne iluzijama o njegovu prevladavanju! O toj shemi koja dijeli zbilju, tj. goli šovinizam, od »apstrakcije«, tj. pokušaja nadvladavanja takvoga »nacionalizma«, mogu reći samo to da smatram neuspjele ideje i neuspjele pokušaje sudskih i upravnih organa isto takvom povijesnom realnošću kao i same nacionalne programe. Mislim da Kann po svaku cijenu želi postići neke generalizacije i zato u njega prevladavaju jednostranosti i pojednostavnjenja.⁸⁸ To se vidi i u poglavljima u kojima govori o odnosu nacionalne svijesti i tradicije te političke strukture, o društvenim sukobima i produbljenu nacionalne svijesti, zatim o nacionalnom pitanju i vanjskoj politici.⁸⁹ Završava poglavljem pod karakterističnim naslovom

⁸⁷ Svođenje zahtjeva za ravnopravnošću nacija i bitke za afirmaciju i slobodni razvoj pojedinih nacija najvećim dijelom na »nacionalni egoizam« (ili karijerizam vodstva kod Gogoláka), ne može se shvatiti drugačije nego kao obrana političke djelatnosti u »vladajućih« nacija, bez obzira na sve Kannove pokušaje da bude »objektivan«.

⁸⁸ Kaže, npr. da se precjenjuje negativni utjecaj a potcjenjuje pozitivni utjecaj Austro-ugarske nagodbe na nacionalno pitanje i da je mišljenje kako je nagodba potakla kretanja prema slomu Monarhije – fatalističko. To je uvjerenje moguće zato što je nagodba za Kanna samo državnopravna konstrukcija, a ne i ključna točka u procesima modernizacije i nacionalne integracije.

⁸⁹ Autor se trudi da grupira pokrete pojedinih nacija prema nekim zajedničkim nazivnicima, no u tome ne uspijeva zbog nepoznavanja činjenica te nepreciznih, poluistinitih i olako nabacanih izjava. Evo nekoliko primjera, kad je riječ o Južnim Slavenima. Baca u isti koš suprotnosti između »vladajućih« nacija (Nijemaca i Poljaka) prema ostalim nacijama i između Srba i Hrvata. Pogrešno smatra da je hrvatska nacionalna svijest stradala zbog državnopravnog odnosa prema Ugarskoj koji je ostavljao samo uske političke okvire. Upravo bitka protiv mađarske hegemonije imala je važnu ulogu u mobilizaciji hrvatske nacionalne svijesti. Dalje misli da se u Slovenaca socijalno shvaćanje kršćansko-socijalnih klerikala povlačilo pred »nacionalno svjesnim« liberalima i socijaldemokratima! Kann dakle ne zna da je klerikalizam u Slovenaca postao najjača politička snaga, i da je u njegovoj akciji socijalni i nacionalni moment bio nerazdvojno povezan. Zatim tvrdi da su u Hrvata u prvom planu političkog mišljenja bili, uz odnos prema Ugarskoj, ugroženi zahtjevi za njihovim vodstvom Južnih Slavena! Dalje kaže da je obilježje predratne srpske politike u obliku »radikalne samostalne stranke« u Ugarskoj, u Hrvatskoj i Slavoniji, u »austrijskoj« Dalmaciji a prije svega u BiH u suprotnosti s »hrvatskim bratskim narodom«, a da je ta činjenica došla nedovoljno do izražaja u terminologiji hrvatsko-srpskih stranačkih koalicija! Poznato je, dakako, da je upravo pred rat došlo do hrvatsko-srpske suradnje (dakako uz stare suprotnosti) i da je postojala samo jedna hrvatsko-srpska koalicija, te da utjecaj radikala nije bio svuda jednak. Nije jasno kakve tu veze ima »terminologija«! Bilo bi također zanimljivo znati što znači izjava da su »interno gledana vrlo nejedinstvena nastojanja za južnoslavenskim ujedinjenjem« dominirala u Srba! Kaže i to da su u Hrvata zemljoposjednici i gornji industrijski slojevi bili hrvatski ali snažno mađarizirani, a u Slovenaca su društvene suprotnosti protiv vladajućih slojeva drugih nacija bile usmjerene ne samo protiv Nijemaca i Talijana nego i protiv – Hrvata! Prema Kannu, Srbi u Hrvatskoj bili su djelomično – pod kontrolom Hrvata! Ovi su pak bili predestinirani da se nađu na protomađarskoj strani, a u vezi s rastom misli o južnoslavenskom jedinstvu štoviše i na »srpsko-panslavističkoj« strani! Uostalom, Kann svodi slavensku solidarnost isključivo

»Sudbonosnost problema« (Schicksalshaftigkeit der Problemstellung), iz kojega se dobiva dojam da smatra kako ljudske strasti pokreću povijesni tok, a nužnost širih političkih jedinica nego što su nacionalne, u interesu svjetskog mira, mogu se nasuprot tome shvatiti samo hladnim razmišljanjem. I neke zemlje nasljednice sastavljene su kao i Monarhija samo iz nacionalnih »krhotina«, a ne iz saveza homogenih nacija! Kann se ipak nada da će u budućnosti mnogonacionalna država zamijeniti nacionalnu državu. Kako je prema Kannu Monarhija propala zato što je obuhvaćala samo torze nacija, buduća mnogonacionalna država mora uključivati homogene nacije. Habsburška je Monarhija zato pala kao žrtva sudbine! Iako misli da je propast Monarhije bila neizbježna, Kann ne želi da ga smatraju fatalistom. Uvjeren je da ljudi mogu odlučiti hoće li se povijesni tok kretati kroz »betonske pustinje totalitarizma« ili kroz »pejzaž pluralizma«. Ta zaključna »pouka« zacijelo je u skladu sa spomenutim prvobitnim projektima istraživanja Habsburške Monarhije iz hladnoratovskih vremena, uz osnovno pitanje može li ona poslužiti kao iskustvo za eventualnu evropsku federaciju. Kann na to pitanje odgovara pozitivno. Dakako, tu bi bila mjerodavna samo iskustva Austrije a ne i Ugarske pod mađarskom prevlasti.

Izvanredan je podvig dodatak velike karte nacija Habsburške Monarhije na temelju službenih rezultata popisa od 31. prosinca 1910, s obzirom na velike poteškoće međusobnoga uspoređivanja brojki. Autor karte P. Urbanitsch ističe da rezultati jezične statistike ne mogu biti vjerodostojna podloga za statistiku nacija, no drugih kriterija nema. Na temelju određenih proračuna ipak misli da je izvor pogrešaka manji od 0.5%. Autor je razdvojio Hrvate i Srbe i u Cislajtanijskoj i BiH analogno ugarskoj statistici gdje je to razgraničenje bilo provedeno.⁹⁰ Karta daje podatke svih jezičnih odnosno nacionalnih skupina na razini političkih kotara koje čine barem 1% stanovništva. Uključeni su cislajtanijski gradovi s posebnim statutima, gradovi Ugarske i Hrvatske s municipalnim pravima i gradovi BiH.⁹¹

na »panslavizam«, tj. na pitanje ruske hegemonije na Balkanu. To je inače tipično za američke historičare koje zanima samo sukob velikih sila na Balkanu a ne i povijest nacija koje tamo žive.

Valja napomenuti i to da Kann vidi dvije glavne grupe s obzirom na karakter političke akcije. U prvoj stranačka struktura nije bila prvenstveno određena »nacionalizmom« (u njemačkih Austrijanaca, Talijana, Poljaka, Slovenaca i Čeha), dok je u drugoj grupi prevladavao »nacionalizam« (u Hrvata, Mađara, Rumunja, Rusina, Srba i Slovaka). Kann donekle i sam vidi da je riječ o pojednostavnjenoj shemi. Zato priznaje da nacionalna borba ima veliku ulogu i u prvoj grupi, ali da su društvena pitanja ipak u prvom planu. Za Slovence kaže da su možda najzanimljivija »nacionalna grupa« u Monarhiji koja je, izolirana od ostalih Južnih Slavena, morala sama stvarati svoju društvenu strukturu. Kann ne zna da su izvanredna ekonomsko-društvena dostignuća u Slovenaca povezana s bitkom za nacionalni opstanak, dakle s »nacionalizmom«, u nerazrješivu cjelinu. Za svaku pojedinu naciju moguću su takvi kontraargumenti pri čemu bi mogli poslužiti prilozi iz prvoga sveska o međusobnom uvjetovanju modernizacije i »nacionalizma« što dolazi do izražaja i u političkoj akciji.

⁹⁰ Već je rečeno da austrijska statistika iskazuje upotrebnii a ugarska materinji jezik (vidi bilj. 46), te da austrijska statistika uzima u obzir samo »srpsko-hrvatski« jezik iz čega proizlaze podaci koji obuhvaćaju Hrvate i Srbe kao jedinicu. Dok austrijska statistika prima samo iskaze o točno određenim »upotrebnim« jezicima (no čini se da to nije dosljedno provedeno), dotle ugarska statistika dopušta da svatko iskaze što želi. Zato na karti nalazimo uz bunjevački i šokački štovise i »dalmatinski« i »ilirski« jezik!

⁹¹ Autor je uzeo u obzir sve iskazane jezike. Tako je u BiH uključen i »španjolski« (spaniolisch), tj. dijalekt što su ga govorili sefardski Židovi.

Budući da je sam urednik Wandruszka osjećajno intonirao svoj uvod trećem svesku pitanjem je li Habsburška Monarhija bila »nužan savez« ili »tamnica« nacija, moram kao recenzent pokušati na kraju reći nešto o značaju vrednovanja koja se javljaju u tome svesku.

Većina autora navodi podatke o pojedinim nacijama, ne ulazeći u ocjene Monarhije kao takve. Samo neki od njih prelaze te granice i prenose određena dobra iskustva nacija kojima se bave na cijeli austrijski dio Monarhije. Autori koji pišu o Česima, Poljacima i Talijanima hvale austrijske vrhove radi omogućavanja, štoviše i pomaganja uspona spomenutih nacija, ne vodeći računa o tome što je, npr., bilo sa Slovencima. Autori (u 2. i 3. svesku) koji pišu o austrijskim institucijama hvale ih kao značajna dostignuća u evropskim razmjerima. Uopće, kad je riječ o austrijskom dijelu Monarhije, nailazimo samo na pohvale. Nema ni riječi o »tamnici« nacija. Samo je u Slovenaca i Rumunja istaknuta borba za nacionalnu egzistenciju. Dakako, u vezi s ugarskim dijelom Monarhije to je drugačije, jer nitko ne hvali mađarizaciju a samo je jedan autor pokušava opravdati.

Ni jedan se autor ne bavi temeljito pitanjem koje je nekada raspaljivalo strasti, naime spletom uzročnosti sloma Monarhije. Neki od njih govore usput o određenim elementima toga procesa (krivnja austrijskih Nijemaca zbog odbijanja da upoznaju nenjemačke nacije, političke prilike za vrijeme rata, nemogućnost izgradnje »nacionalne« države i struktura Monarhije sastavljene od »krhotina«) koji se ne mogu uzeti ozbiljno u obzir pri stvaranju općih ocjena. Podatke za odgovor na to pitanje čitalac će prije naći u prvom svesku u kojem su neki autori pokazali da je proces modernizacije u korelaciji s procesom dezintegracije Monarhije. Važno je pri tom da su, osim u jednoga autora, nestali ostaci hladnoratovskih intonacija.

Valja napomenuti da su neki autori toliko »objektivni« da istim aršinom mjere nacionalizam elitâ koje su imale moć i predstavnika nacija koje su se tek borile za svoju nacionalnu afirmaciju i društveno-ekonomsku modernizaciju. Pri tom se pozivaju na iste površne manifestacije toga kretanja, kao što su razni ekscesi i nacionalna mržnja. Po tom bismo kriteriju morali osuditi suvremene oslobodilačke pokrete i mukotrpan uspon narodâ »u razvoju« zbog popratnih pojava koje su mnogo strašnije od onih u staroj Monarhiji, npr. teror. U nekih autora postoje anakronističke tendencije prema apologiji Monarhije usporedbom s nekim suvremenim teškim pojavama.

Naposlijetku želim izraziti nadu da je čitalac iz moga izlaganja i sam mogao uočiti vrijednost i korisnost svih spomenutih priloga i izdanja u cjelini te zaključiti da je riječ o izuzetnom bogatstvu povijesnih činjenica koje omogućavaju usporedbe. To je zacijelo prvi korak na putu prema znanstveno fundiranim generalizacijama o Habsburškoj Monarhiji bez mitomanskih primjesa.